

بازار نراق، میراث‌دار محیط طبیعی، راه تاریخی و شهر قاجار

بابک عالمی^۳

استادیار دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

علی عمرانی پور^۱

استادیار دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

فاطمه رجبی^۴

حمیدرضا جیحانی^۲

استادیار دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

دریافت: ۶ آذر ۱۳۹۷
پذیرش: ۸ بهمن ۱۳۹۷
(صفحه ۱۱۸-۹۳)

کلیدواژه‌ها: نراق، بازار تاریخی، کاروانسرای شمس السلطنه، کاروانسرای حاج مهدی.

چکیده

نراق شهری با سابقه تاریخی است که از حدود یک سده پیش به مرور رونق و جایگاه خود را از دست داده است. بازار مهم‌ترین ساختار تاریخی باقی‌مانده از دوران رونق و شکوه نراق است. با وجود ثبت بازار در فهرست آثار ملی، کم‌توجهی و نبود رونق تجاری به فرسودگی و تخریب بخش‌هایی از آن دامن زده است؛ چنان‌که هم‌اکنون حفظ این ساختار تاریخی نیازمند برنامه‌ها و طرح‌های احیا و تعمیر است. چنین مداخلاتی نیازمند آگاهی ما از مهم‌ترین خصوصیات بازار است که متأسفانه، تاکنون آن‌گونه که شایسته بوده است، مطالعه نشده‌اند. مطالعه در زمینه‌هایی از این قبیل که بازار در ارتباط با چه عناصر پیرامونی شکل گرفته، چه ارتباطی با بستر کالبدی پیرامونش دارد، و خودش از نظر کالبدی-فضایی چگونه جایی است، می‌تواند راهی برای شناخت مهم‌ترین خصوصیات بازار نراق باشد. بر این اساس در این مقاله مستندسازی و شناخت خصوصیات کالبدی-فضایی بازار و همچنین پژوهش در باب زمان و چگونگی شکل‌گیری این ساختار مهم شهری مطالعه و بررسی می‌شود، تا از طریق آن، علاوه بر روشن شدن

جایگاه بازار، نسبت میان آن با سایر محدوده‌های شهری نراق، همچون محلات پایین و بالا و مراکز آن‌ها و دیگر عناصر شهری و محیطی همچون خیابان و رود-دره واقع در سوی شمالی شهر، تبیین شود. روش تحقیق در این مقاله تفسیری-تاریخی و بخش وسیعی از آن بر مطالعات میدانی و پیمایش محدوده مورد مطالعه استوار است. برای انجام تحقیق، اندک منابع و اسناد مکتوب مربوط به منطقه بررسی و تلاش شده است تا اسناد مهم‌تری همچون وقف‌نامه، برای فهم بخش‌هایی از بازار که به آن ارتباط دارند، مطالعه و علاوه بر این، محیط طبیعی و بستر شهری بازار نیز تفسیر شوند. نتایج مطالعه ضمن روشن کردن ابعاد کالبدی فضایی بازار نشان می‌دهد که وضعیت فعلی و باقی‌مانده بازار نراق در نیمه دوم سده سیزدهم و خارج از دو هسته محله پایین و بالای نراق و بر سر راه تاریخی شکل گرفته است؛ به طوری که بخشی از راه به گذر بازار تبدیل شده است. در عین حال مطالعات مزبور نشان از آن دارد که مجموعه بازار طوری در حاشیه شمالی شهر شکل گرفته که با رود-دره و راه تاریخی کاشان به دلجان ارتباط مناسب داشته باشد.

مقدمه

در بخش شمالی نراق و در جوار خیابان ساختاری کهن قابل شناسایی

۱. نویسنده مسئول؛

a_omrani@kashanu.ac.ir

2. jayhani@kashanu.ac.ir

3. alemi@kashanu.ac.ir

۴. کارشناس ارشد مرمت بناها و

بافت‌های تاریخی، دانشگاه آزاد

اسلامی، واحد تهران مرکزی؛

rajabifitime@gmail.com

پرسش‌های پژوهش

۱. بازار تاریخی نراق در چه دوره‌ای شکل گرفته است و مهم‌ترین عوامل محیطی مؤثر در شکل‌گیری آن چه چیزهایی بوده‌اند؟
۲. جایگاه و نقش بازار تاریخی نراق در ارتباط با عناصر ساختاری شهر، محیط طبیعی، و راه تاریخی چه بوده است؟

است که نشان از گذشته پررونق شهر دارد. این ساختار بازار تاریخی شهر است که، با وجود ثبت آن در فهرست آثار ملی، کم‌توجهی و نبود رونق تجاری به فرسودگی و تخریب بخش‌هایی از آن دامن زده است. از جمله، هم‌اکنون بسیاری از بخش‌های آن بلا استفاده‌اند و یا بهره‌گیری از آن‌ها با ارزش‌های فضای یادشده هماهنگی ندارد. این موضوعات باعث شده تا مجموعه بازار از وضعیت گذشته خود فاصله بگیرد. چنانچه با بررسی اولیه مجموعه تناسبی میان وضعیت امروز و سابقه تاریخی آن آشکار نمی‌شود و به نظر می‌رسد که تغییرات شهر طی دهه‌های گذشته از اهمیت و مرکزیت بازار کاسته است و بیم آن می‌رود که فرسودگی و تخریب‌های ناشی از بی‌توجهی در آینده گسترش بیابد. برای جلوگیری از این مشکل، حفاظت از بازار و از جمله تعمیر و احیای آن امری ضروری است. چنین مداخلاتی نیازمند آگاهی ما از مهم‌ترین خصوصیات بازار است که متأسفانه تاکنون چندان شایسته مطالعه نشده‌اند. مطالعه در زمینه‌هایی از این قبیل که بازار در ارتباط با چه عناصر پیرامونی شکل گرفته، چه ارتباطی با بستر پیرامونش دارد و از نظر کالبدی-فضایی چگونه جایی است، ما را با مهم‌ترین خصوصیات بازار نراق آشنا می‌کند. بر این اساس این مقاله در پی پاسخ به این دو پرسش است که بازار تاریخی نراق در چه دوره‌ای شکل گرفته است و مهم‌ترین عوامل محیطی مؤثر در شکل‌گیری آن چه چیزهایی بوده‌اند؟ همچنین اینکه جایگاه و نقش بازار تاریخی نراق در ارتباط با عناصر ساختاری شهر، محیط طبیعی، و راه تاریخی چه بوده است؟

در این مقاله هدف مطالعه، مستندسازی، و شناخت خصوصیات کالبدی-فضایی بازار و همچنین پژوهش در چگونگی و زمان شکل‌گیری این ساختار مهم شهری است، طوری که بتوان نسبت آن را با سایر محدوده‌های شهری همچون محلات پایین و بالا و مراکز آن‌ها و دیگر عناصر شهری و محیطی همچون خیابان و رود-دره واقع در سمت شمال شهر بازیابی و تبیین کرد. روش تحقیق مورد نظر تفسیری-تاریخی و به طور گسترده بر مطالعات میدانی استوار بوده است. برای انجام تحقیق، اندک منابع و اسناد مکتوب مربوط به منطقه بررسی شده‌اند و تلاش شده است تا اسناد مهم‌تر همچون وقف‌نامه برای فهم بخش‌هایی از بازار، که به آن ارتباط دارند، تفسیر شوند. به دلیل موقعیت نراق بر سر راه کاشان به سمت غرب کشور، برخی سفرنامه‌ها نیز مطالعه و موارد مرتبط با موضوع استفاده شده است. علاوه بر مطالعه و

تفسیر متن، آثار و شواهد تاریخی موجود و بافت تاریخی شهر در نسبت با عوارض طبیعی و بستر جغرافیایی آن مطالعه و تفسیر گردیده است. در نهایت، نتایج تفسیرهای یادشده با متون تاریخی و شواهد دیگر بازخوانی می‌شود تا خوانش موجهی از چگونگی شکل‌گیری و مهم‌ترین خصوصیات بازار نراق فراهم شود.

مطالعات انجام‌شده در مورد بازار و شهر نراق بسیار کم‌شمار است. در یک نمونه مرتبط، بخشی از بازار با عنوان کاروان‌سرای حاج مهدی در مجموعه گنج‌نامه مستندسازی و معرفی شده است.^۵ در مقاله‌ای که نتیجه مطالعه و تجارب مدیریت شهری در نراق است، با هدف حفاظت از شهر تاریخی، سرمایه‌های اجتماعی شهر و نموده‌های مختلف آن بررسی شده است.^۶ عمده مطالعات صورت‌گرفته در مورد نراق به بررسی وضع عمومی آن مرتبط است. به طور مثال می‌توان به بررسی‌هایی ذیل پژوهش در مورد دلیجان^۷ و یا آن‌هایی که مستقلاً در مورد نراق به انجام رسیده‌اند، اشاره کرد، از جمله در کتاب‌های نراق در آئینه تاریخ و تاریخ نراق که در دهه ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ منتشر شده‌اند، نویسندگان در کنار طرح موضوعات مرتبط با شهر تاریخی، به برخی حوزه‌های بازار نیز به اختصار توجه کرده‌اند.^۸

علاوه بر مکتوبات یادشده، در دو دهه گذشته، طرح جامع^۹، طرح جامع ویژه^{۱۰}، و طرح راهبردی^{۱۱} نیز برای نراق تهیه شده است. در این طرح‌ها در کنار توجه به خصوصیات شهر تاریخی، به برخی ویژگی‌ها و ارزش‌های بازار نیز توجه شده است، هر چند در هیچ کدام مطالعه و مستندسازی، بستر شکل‌گیری، و توجه به ساختار بازار تاریخی به طور مستقیم در مرکز توجه نبوده است.^{۱۲}

۱. بستر طبیعی نراق

شهر نراق سکونتگاهی خطی است که در امتداد شرق به غرب گسترش یافته است. این شهر در فلات مرکزی ایران و در زیرحوضه دشت دلیجان واقع است که خود به حوضه آبریز حوض

سلطان منتهی می‌شود.^{۱۳} نراق، که در حال حاضر از توابع دلیجان است، در حدود عرض جغرافیایی ۳۴ درجه و طول شرقی ۵۰ درجه و ۵۰ دقیقه قرار گرفته و ارتفاع آن از سطح دریا برابر با ۱۹۰۰ متر است.^{۱۴} این شهر در منطقه‌ای کوهستانی واقع شده و رشته‌کوه کرکس همچون دیواری آن را احاطه کرده است و تنها از سمت مغرب به دشت منتهی می‌شود، به طوری که هرچه به سمت مغرب پیش می‌رویم، بر وسعت شهر افزوده می‌شود. در شمال شهر کوهی به نام آل قرار دارد که از شمال نراق تا حوالی مزرعه احمدآباد در شمال غربی امتداد دارد. در دامنه این کوه ۲۶۵۰ متری^{۱۵} مزرعه شریف‌آباد، مزرعه بهشت‌آباد، آبشار فصلی گیسو، و در ارتفاع آن غاری به نام غار آل و یا قلعه آل مشاهده می‌شود. نراق از شرق به کوه ولیجیا با ارتفاع ۳۳۳۰ متر از سطح دریا محدود می‌شود، که از سرچشمه‌های رودخانه نراق است^{۱۶} و از غرب به مزرعه حسین‌آباد منتهی می‌شود. کوه‌های کاه و گندم با ارتفاع ۲۲۵۰ و ۲۳۴۳ متر در جنوب و کوه زرد بلند، که آن نیز از سرچشمه‌های رودخانه نراق محسوب می‌شود، با ارتفاع ۲۸۶۴ متر در جنوب شرقی شهر واقع شده‌اند.^{۱۷} زمین حاصلخیز و آب کافی باعث شده که طی سده‌های گذشته سطح زیادی از اراضی این منطقه زیر کشت باغ‌ها و مزارع برود. در شمال شهر تاریخی و در مرز میان محدوده متراکم ساختمان‌ها و باغ‌های مطبق شمالی واقع در دامنه‌های کم‌ارتفاع کوه آل رود دره‌ای وجود دارد. در این محور طبیعی که دارای توپوگرافی ویژه‌ای است، آب به طور فصلی جریان دارد و در مواقع دیگر، راه رفت‌وآمد است، هر چند با توسعه‌های اخیر شهری، در شمال رودخانه نیز ساخت‌وساز صورت گرفته و حد نهایی شهر دیگر به این رود دره ختم نمی‌شود (ت ۱).

۲. راه‌های تاریخی و راه ارتباطی کاشان به سوی غرب

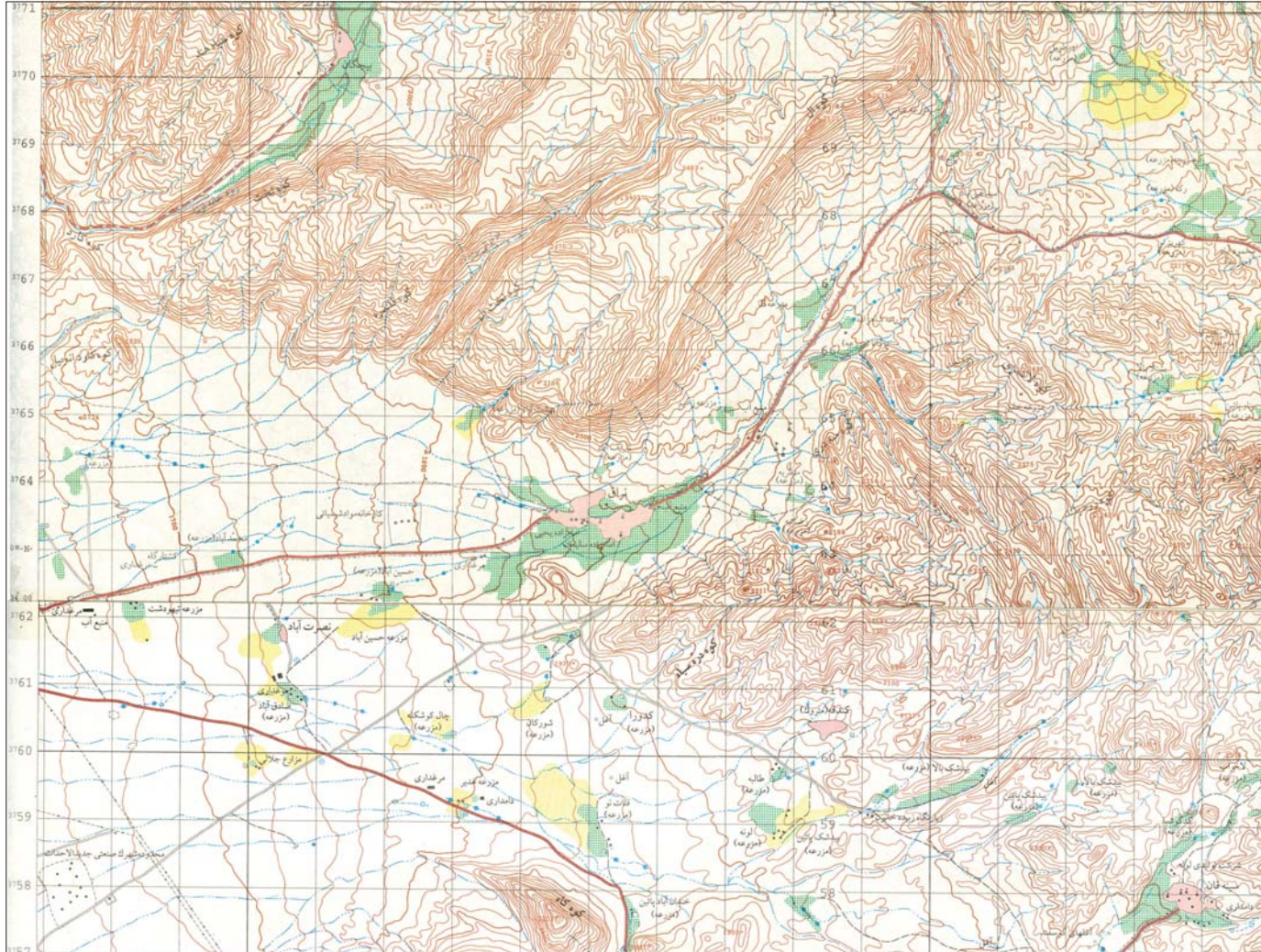
نراق در گذشته وابسته به راهی بوده است که کاشان را به غرب کشور متصل می‌کرده و از این حیث وابسته به کاشان

۵. کامبیز حاجی‌قاسمی و همکاران، گنجنامه: بناهای بازار، ص ۴۵.
۶. محمود مرادی، «سرمایه‌های اجتماعی در حفاظت شهری شهر تاریخی نراق»، ص ۲۰۷.
۷. برای اطلاعات بیشتر نک: غلامرضا جوادی، دلیجان در آئینه تاریخ، ص ۳۷-۴۵ و ۱۰۴-۱۱۵ و ۳۳۵-۳۵۰؛ حسین صفری، تاریخ و فرهنگ دلیجان، ص ۶۹-۷۶ و ۱۲۱-۱۶۲.
۸. محمدرضا خسروی، نراق در آئینه تاریخ، ص ۵۲؛ علی عظیمی نراقی، تاریخ نراق، ص ۵.
۹. مهندسان مشاور هفت شهر آریا، طرح جامع نراق.
۱۰. مهندسان مشاور آمود، طرح جامع ویژه نراق.
۱۱. سیدمهدی مجابی، طرح راهبردی نراق.
۱۲. علاوه بر این در یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت نیز بازار نراق دستمایه قرار گرفته و در آن نقشه‌ای ابتدایی از بازار تهیه و ارائه شده است. نک: شاهین گرکانی دشته، سامانه‌های محور تاریخی بازار تاریخی نراق در جهت پویاسازی شهر با تأکید بر مرمت و احیای کاروان‌سرای حاج مهدی، ص ۴۳.
۱۳. مجابی، همان، ص ۵.
۱۴. حسین پاپلی یزدی، فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور، ص ۵۶۰.
۱۵. همان، ص ۳۹.
۱۶. همان.
۱۷. همان؛ مجابی، همان، ص ۵.

ت ۱. نقشه توپوگرافی نراق و مزارع پیرامون آن، مأخذ: سازمان نقشه برداری ایران.

بوده است. رونق این راه از عوامل مهم در توسعه شهر بوده و آن را به یک منزلگاه بین راهی تبدیل و به اقتصاد شهر نیز کمک شایانی کرده است. در نتیجه وابستگی نراق به کاشان، بعد از تغییراتی که در موقعیت کاشان در منطقه رخ داد، رونق نراق دستخوش تغییرات شد و جایگاه آن در منطقه کاهش یافت. راه نراق، عناصر و بناهای موجود در منطقه، و شرح وضعیت آن در بازه‌های زمانی مختلف، از طریق ارجاع به متون تاریخی قابل شناسایی است.

مردمان هم‌زمان او، قلعه به دوران پیش از اسلام تعلق داشته است^{۲۰} و شاه‌جاده نراق در نزد مردمان نیمه دوم سده سیزدهم راهی بسیار کهن تلقی می‌شده است. کمتر از یکصد سال بعد از کلانتر ضرابی و در بررسی راه‌های باستانی ناحیه اصفهان در محور اصفهان، قم، و ساوه از طریق دلیجان، ماکسیم سیرو از قصبه نراق نام می‌برد (ت ۲). بر اساس شرح او، دلیجان در محل برخورد راه مستقیم کاشان به خمین واقع شده است و با یک دیوار گلی حمایت می‌شود. طبق شرح سیرو، این راه قدیمی وقتی از کاشان بیاید از عباس‌آباد می‌گذرد و از آنجا می‌تواند به نمارز برود. او سپس و بعد از گذشتن از باغات پرورش گل، از مشهد نام می‌برد که زیارتگاهی با بقعه‌ای بزرگ در آن قرار دارد و تزیینات بسیاری دارد. وی در ادامه می‌نویسد: «از اینجا راه با یک گردنه راحت به طرف قصبه بزرگ نراق سرازیر می‌شود که در جلگه و در ۱۸ کیلومتری دلیجان واقع شده است»^{۲۱}.

با وجود این، راه یادشده اکنون اهمیت چندانی ندارد و با اهمیت یافتن دو محور مهم قم-کاشان-اصفهان و

کلانتر ضرابی در *مرآة القاسان* از راه نراق با عنوان «شاه‌جاده» بین نراق و ولایات عراق عجم و عرب نام برده است.^{۱۸} با توجه به زمان تألیف کتاب در سال‌های ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸ ق، موقعیت، نقش، و جایگاه راه کاشان به نراق در منطقه قابل تشخیص است. همان‌طور که ضرابی هم ذکر می‌کند، این راه یکی از محورهای اصلی ارتباط کاشان با ناحیه عراق عجم و فراتر از آن، به سوی عراق عرب در آن زمان بوده است. ضرابی شرح در باب شاه‌جاده مزبور را در ذیل شرح موقعیت قلعه دزدان آورده است و آن را بازمانده روزگار گذشته و قلعه حصین منیعی با همه ملزومات و مایحتاج برمی‌شمارد، به طوری که دزدان و راهزنان در آن توطن کرده و به قطع طریق و نهب اموال و غصب احوال و ائقال مسافران و کاروان مشغول بوده‌اند.^{۱۹} این موضوع نیز نشان از اهمیت راه یادشده دارد؛ چرا که از نظر ضرابی راهزنان برای دست‌اندازی به این راه مهم به تأسیساتی همچون یک قلعه حصین و منیع نیاز داشته‌اند. شرح ضرابی در باب قلعه یادشده نشان از آن دارد که، از دید او و احتمالاً

۱۸. کلانتر ضرابی، *تاریخ کاشان*، ص ۱۲۳.
 ۱۹. همان.
 ۲۰. همان، ص ۱۲۴.
 ۲۱. ماکسیم سیرو، *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان*، ص ۲۲.

- ت ۲. موقعیت نراق در نقشه راه‌های باستانی، مأخذ: ماکسیم سیرو، *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان*، ص ۱۰.

قم-دلیجان-اصفهان، راه کاشان به دلیجان به راهی فرعی تبدیل شده است و به نظر می‌رسد که، با این تغییر، نراق جایگاه خود را از دست داده است و اقتصاد آن رو به زوال است. به این وضعیت، دست‌کم از دهه ۱۳۲۰ در فرهنگ آبادی‌های کشور اشاره و قید شده که عیب بزرگ نراق خارج بودن آن از راه عمومی است؛^{۲۲} زیرا در آن زمان، نه‌تنها راه کاشان به دلیجان اهمیت گذشته را نداشته؛ بلکه راه قدیمی نراق به دلیجان نیز، طبق گزارش فرهنگ آبادی‌های کشور، به راهی فرعی تبدیل شده که در دلیجان به راه شوسه متصل می‌شده است.^{۲۳}

۳. کنکاشی در پیشینه تاریخی نراق

پیش از این مطالعه قابل توجهی در باب تاریخ شکل‌گیری و توسعه نراق نشده است. اطلاعات ما از نراق بر اساس مطالعات تاریخی یا کاوش‌های باستان‌شناختی نیست؛ بلکه، همچون شرح کوتاه کلانتر ضرابی در خصوص راه نراق، بیشتر برآمده از توصیفات تاریخی است. پیش از کلانتر ضرابی، حاج زین‌العابدین شیروانی در نیمه اول سده سیزدهم قمری شرحی از نراق بیان کرده است. او در کتاب *بستان السیاحه* در ذکر نراق آن را قریه‌ای قصبه‌مانند و محلی خاطرپسند از توابع کاشان و با باغات فراوان دانسته است. او به وضع محیط پیرامون هم اشاره می‌کند و می‌نویسد

آن قریه در دامن کوه اتفاق افتاده و سمت مغربش به غایت گشاده است و قریب هزار خانه در اوست و چند مزرعه مضافات اوست و مردمش شیعی مذهب...^{۲۴}

اما سابقه تاریخی نراق را باید در دوره‌های زمانی پیش‌تر جستجو کرد؛ زیرا پیشینه دو بقعه امامزاده یحیی و امامزاده سلیمان به دوره ایلخانی (سده هفتم قمری)^{۲۵} و سابقه مسجد محله پایین مشهور به مسجد امام حسن به دوره صفویه بازمی‌گردد.^{۲۶} علاوه بر این، آثاری از دوران پارت و ساسانی در قلعه‌های دزدان و ساروق ممکن است نشانگر پیشینه نراق تا پیش از دوران

اسلامی باشد.^{۲۷} در این مورد توجه به پیشینه منطقه در سده‌های نخست بعد از اسلام اهمیت دارد؛ زیرا علاوه بر قدمت نراق ممکن است خود اشاره‌ای به سوابق پیش از دوران اسلامی نیز باشد.

حسن قمی در ۳۷۸ق در ذیل رستاق‌های قم و زمانی که به شرح قلعه‌ها مشغول است و پس از معرفی قلعه فک، در دو فرسخی دلیجان و همچنین قلعه دیگری در همان نزدیکی به نام یزدان‌افشان، از قلعه ابل نام می‌برد و می‌گوید «این قلعه به قرب نراق است، بر کوهی که آن را بل می‌گویند و فرایش آن رودخانه‌ای است و این قلعه نیز منیع است».^{۲۸} هم تصریح نام نراق بعد از دلیجان و هم وضع قلعه مورد اشاره بر کوهی که فرایش آن رودخانه‌ای جاری است، می‌تواند یادآور سابقه منطقه مورد نظر تا سده‌های نخست و حتی پیش از آن باشد. گفته می‌شود که منطقه نراق، که می‌بایست به دلیل داشتن اقلیم مناسب پذیرای سکونت شده باشد، در آغاز از هفت مزرعه پراکنده در سمت‌های شمال، جنوب غربی، و جنوب شرقی آن تشکیل می‌شده است. نام‌های دهکده‌های قدیمی تشکیل‌دهنده نراق گرینان، بیدشک علیا، بیدشک سفلی، در چاله سرخ، کندوقه، منظریه، و شمس‌آباد هستند. گفته می‌شود که مردمی با دین زرتشتی در آن دهکده‌ها سکنی داشته‌اند.^{۲۹} (ت ۱).

این منطقه احتمالاً قبل از اسلام نیز مکانی مورد توجه بوده است؛ زیرا نراق همچون مشهد اردهال و خاوه و دلیجان و نیم‌پور بخشی از منطقه اردهال بوده است. این منطقه و مناطق متصل به آن دربرگیرنده آتشکده‌های نیاسر، در جنوب شرقی، برزو در شمال غرب اردهال، و آتشکوه و نیم‌پور در جنوب غربی آن بوده است.^{۳۰} به این موضوع به نحوی در کتب تاریخی نیز اشاره شده است، بنا بر شرح اعتمادالسلطنه در *مرآة البلدان*، امیری از امیران همای دختر بهمن بن اسفندیار که به نیم‌پور مشهور بوده در نراق و دلیجان و دهات پشتکوه حکومت داشته است.^{۳۱} همای و بهمن بن اسفندیار بنا بر شرح فردوسی در *شاهنامه*

۲۲. احمد شیخان و همکار، فرهنگ جغرافیایی ایران، جلد نخست، ص ۲۲۲.
۲۳. همان.
۲۴. زین‌العابدین بن اسکندر شیروانی، *بستان السیاحه*، ص ۵۷۳.
۲۵. نک: پرونده ثبت امامزاده شاه یحیی در فهرست آثار ملی به شماره ۳۵۳۰ و تاریخ ۱۳۷۹/۱۲/۲۸؛ پرونده ثبت بقعه شاه سلیمان در فهرست آثار ملی به شماره ۳۵۳۶ و تاریخ ۱۳۷۹/۱۲/۲۸.
۲۶. نک: پرونده ثبت مسجد امام حسن در فهرست آثار ملی به شماره ۳۵۳۴ و تاریخ ۱۳۷۹/۱۱/۲۶.
۲۷. کلانتر ضرابی، همان، ص ۱۲۲-۱۲۴.
۲۸. حسن بن محمد بن حسن قمی، تاریخ قم، ص ۷۲-۷۳.
۲۹. خسروی، *نراق در آینه تاریخ*، ص ۴۷.
۳۰. برای اطلاعات بیشتر نک: حسینی صفری، *تاریخ و فرهنگ دلیجان*.
۳۱. اعتمادالسلطنه، *مرآة البلدان*، ج ۴، ص ۱۹۵۴.

سمت جنوب شهر نیز بافت فیزیکی و محلات توسعه یافته‌اند. شهر تاریخی در اثر تغییرات رخ داده در اقتصاد شهر از رونق گذشته خود فاصله گرفته است. به نظر می‌رسد با تغییر راه تاریخی اصفهان از کاشان به دلیجان، نراق نیز دور از دسترس شده باشد. مقصود تغییراتی است که در انتهای سده پیشین و اوایل سده حاضر خورشیدی و هم‌زمان با رخدادهای پس از مشروطه تا ابتدای دوره پهلوی اول به وقوع پیوسته و نایبان کاشان و نامنی ایجاد شده از سوی آن‌ها^{۳۴} در آن بی‌تأثیر نبوده است؛^{۳۵} اما بررسی بیشتر و از جمله مطالعه خاطرات حاج سیاح آشکار می‌کند که وضعیت اقتصادی و اجتماعی نراق از حدود ۳ دهه پیش از رخدادهای مرتبط با مشروطه در دهه ۱۳۲۰ق و پس از آن و در سال‌های نزدیک به سال ۱۲۹۴ق، که او از آنجا مجدداً عبور می‌کرده، بسیار نامطلوب بوده است. حاج سیاح که زاده محلات و احتمالاً آشنای با منطقه بوده است، وضعیت سال ۱۲۹۴ق را با وضعیت گذشته نراق که آن را نیز دیده بود، مقایسه کرده و افسوس می‌خورد و می‌گوید «نراق بسیار جای آباد پرمفعت با صفایی بود که آن را هند کوچک نام نهاده بودند». او به نقل از یکی از اهالی علت را به دو بلا نسبت می‌دهد، یکی قلع‌و‌قمع بابیان و دیگری به قحطی بعد از آن^{۳۶}. پس به نظر می‌رسد که اقتصاد و جایگاه نراق در پی حوادث و رویدادهایی در طول چند دهه راه افول در پیش گرفته باشد. از مهم‌ترین دلایل می‌توان به وضع نامساعد شهر و نامنی در سال‌های میان دو حکومت قاجار و پهلوی اشاره کرد که راهزنانی، همچون نایبان، منطقه پیرامون کاشان را تا نزدیکی‌های قم و عراق ناامن کرده بوده‌اند.^{۳۷} در این حدود، حسن اعظام قدسی حاکم نطنز در خاطرات خود خبر از هجوم بختیاری‌ها به نراق و غارت اموال نراقی‌ها می‌دهد.^{۳۸} در خلال این تغییرات، بازار بیشترین لطمه را شاهد بوده است؛ چرا که علاوه بر کاسته شدن از رونق، که نتیجه دور شدن شهر از راه‌های اصلی منطقه‌ای بوده، لطمات فیزیکی متأخرتر نیز این

هر دو از پادشاهان کیانی بوده‌اند. بنا بر این به نظر می‌رسد در تواریخ قدیم، مورد نظر اعتمادالسلطنه، ردی از نراق پیش از اسلام قابل مشاهده است، هرچند در این مورد نیاز به مطالعات بیشتری است.

۴. شناخت ساختار شهر نراق

مهم‌ترین عناصر ساختاری شهر سنتی در ایران شامل ارگ یا کهندژ، شارستان، مجموعه مرکز شهر شامل مساجد، مدارس، بازار و مراکز محلات، فضاهای ارتباط‌دهنده و شهری شامل گذرها، میدان‌ها، حسینیه‌ها و زیارتگاه‌ها، بخش بیرونی شامل روض و نیز روستاها و محلات پیرامون با باغ‌ها و کشتزارها و عناصر مرتبط با آب شامل قنات آب انبار و یخچال می‌شود.^{۳۹} بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد از میان عناصر یادشده، نراق فاقد یک کهندژ اولیه است که توسعه ثانوی شهر بر پایه آن شکل گرفته باشد. علت را شاید بتوان به سابقه و نوع سکونتگاه‌های کهن منطقه نسبت داد، مقصود مزارع پرشماری است که در سرتاسر بستر جغرافیایی نراق پراکنده شده‌اند (ت ۱) و کلانتر ضرابی به تفصیل از نقش آن‌ها در منطقه کاشان یاد کرده است.^{۴۰}

شکل کلی نراق تاریخی توده فضایی نسبتاً متراکم و در عین حال گشوده‌ای به سوی کوهستان جنوبی و کوه و دره‌سار شمالی است که توسط بازار و امتداد شرقی و غربی آن به مثابه گذر اصلی شهر سازمان‌دهی می‌شده است، گذری که به موازات دره و در جایی نزدیک به آن شکل گرفته است. این موضوع نشان می‌دهد که شکل‌گیری شهر تاریخی و بخصوص فضای اصلی و ارتباطی آن با رودخانه و کرانه‌های آن مرتبط بوده است. فضای اصلی ارتباط‌دهنده دیگر شهر گذر طولانی و پریچ‌وتاب سوی جنوبی شهر است که عناصر مهمی مانند میدان و مسجد جامع را در بر می‌گیرد و امتداد آن عناصر باارزشی همچون مسجد امام حسن^(ع) را نیز شامل می‌شود. در ورای این گذر و در

۳۲. محمود توسلی، ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک، ص ۳۴.
 ۳۳. نک: کلانتر ضرابی، همان، ۱۱۴-۱۸۶.
 ۳۴. برای آگاهی بیشتر نک: محمدعلی بن محمدرضا سیاح، خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت، ص ۵۷.
 ۳۵. برای آگاهی بیشتر نک: حسن نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۳۰۴-۳۰۹.
 ۳۶. محمدعلی بن محمدرضا سیاح، همان، ص ۵۸.
 ۳۷. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص ۵۴۶.
 ۳۸. در ادامه اشاره می‌شود که بختیاری‌ها به سوی قمصر رفته‌اند و ممکن است به طرف نطنز نیز حرکت کنند (نک: حسن اعظام قدسی، کتاب خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صدساله، ص ۴۵۰-۴۵۱).

گذر اصلی را با چالش روبه‌رو کرده است. مهم‌ترین آن‌ها ساخت خیابان در ابتدای دهه ۱۳۵۰ش است که به مثابه شالوده نوین شهر، جانشین گذر بازار شده است. به نظر می‌رسد وضعیت نراق تا دهه‌های بعد اگرچه از نظر امنیت همچون دیگر نواحی مجاور بهبود می‌یابد، اما هنوز با وضع سابق تفاوت زیادی داشته است. به این موضوع در فرهنگ *جغرافیایی ایران* به تاریخ ۱۳۲۸ش و ذیل نراق اشاره شده است و نویسندگان این کتاب که مطالعات میدانی انجام می‌داده‌اند یادآور شده‌اند که این شهر از قصبات قدیمی کشور است و سابقاً اهمیت بیشتری داشته است.^{۳۹}

احداث خیابان علاوه بر تغییرات ناشی از تخریب بافت فیزیکی شهر تاریخی و ساخت‌وساز جدید، به انتقال فعالیت‌ها و پیشه‌ها از درون بازار و محله‌ها منجر شده و خیابان را به رقیب پر قدرت بازار تبدیل کرده است. بدین ترتیب، شهری که اقتصاد نسبتاً غنی خود را از دست داده است، علاوه بر تخریب مستقیم برخی بخش‌ها، با عنصر جدیدی نیز مواجه شده که ملزومات خود را به شهر تاریخی تحمیل کرده است. در نتیجه با تضعیف هسته تاریخی شهر و بازار تاریخی، مرکزی جدید در امتداد خیابان شکل گرفته و شهر نراق را بازتعریف کرده است. امتداد گشوده خیابان طی زمان کوتاهی سبب شده است تا بر وسعت شهر افزوده و در عین حال خود نیز به مرکزی جدید برای فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی تبدیل شود. با وجود این ساخت خیابان و سایر اقدامات تأثیر مثبتی در درازمدت نداشته است. بنا بر این اگرچه احتمالاً در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ شهر وضعیت بهتری داشته است، مقایسه آمار جمعیت شهر در سال ۱۳۷۰ که برابر با ۲۵۶۱ نفر^{۴۰} بوده^{۴۱} و مقایسه آن با جمعیت ۳۶۰۰ نفری در سال ۱۳۲۸ نشان می‌دهد^{۴۲} که بهبود وضعیت در میانه سده حاضر پایدار نبوده است.

در وضعیت متأخر و از دهه ۱۳۵۰ش ارتباط شهر متکی بر سه محور رود، خیابان، و گذر بازار است که تقریباً به‌موازات یکدیگر در راستایی شرقی-غربی ترکیب شده‌اند. پیش از

احداث خیابان، گذر بازار مهم‌ترین دسترسی شرقی-غربی در شهر تاریخی بوده است و معابر شمالی-جنوبی که بخش مهمی از ساخت ارتباطی شهر هستند، به این محور منتهی می‌شوند: محورهای عمود بر گذر بازار همانند گذر شتران و گذر دنیاران در گذشته محور ارتباطی بین گذر بازار و رود-دره و باغ‌های شمالی بودند و گذرهای عمود بر گذر بازار در جنوب همانند گذر شربتی‌ها و گذر عصارخانه، در انتهای غربی گذر، آن را به محلات مسکونی جنوبی متصل می‌کردند (ت ۳).

۱.۴. محور و گذر بازار

گذر بازار، در راستای شرقی - غربی، اصلی‌ترین محور شهر تاریخی است که در بخش میانی آن راسته بازار تاریخی سرپوشیده قرار گرفته است. بناهای پیرامون گذر بازار شامل راسته بازار، مجموعه‌ای در شمال راسته منسوب به شمس‌السلطنه و معاون‌الممالک، کاروان‌سرای حاج مهدی، آب‌انبار بازار و مسجد بالا بازار هستند (ت ۳). ترکیب این عناصر در گذشته سبب شده است تا محور بازار به هسته و مرکز شهر تاریخی و شالوده آن تبدیل شود. در بستر شهر کنونی و بعد از احداث خیابان، انتهای شرقی گذر بازار به خیابان امام خمینی و انتهای غربی آن به میدان شهر متصل شده است. با احداث خیابان و شکل‌گیری واحدهای تجاری جدید پیرامون آن و کاهش رونق بازار تاریخی، گذر بازار صرفاً به یک محور ارتباطی تنزل یافته و نقش اصلی آن در شهر از بین رفته است. اکنون با وجود اینکه چند واحد خدماتی درون راسته بازار فعال هستند، همچنان بازار رونق سابق را ندارد.

یکی از کارکردهای گذر بازار در گذشته ایجاد ارتباطی میان محل کار تجار و مسافران با محل سکونت آن‌ها بوده است. با کاهش تعداد افراد ساکن پیرامون این گذر و متروک و فرسوده شدن خانه‌های آن، این نقش در شهر کمرنگ شده است. عوامل دیگری را نیز می‌توان در تغییر نقش گذر بازار در شهر برشمرد

۳۹. شیخان و همکار، همان، ص ۲۲۲.

۴۰. بدون احتساب جمعیت دانشجویان که عمدتاً غیر بومی بوده‌اند. تعداد سکته با دانشجویان بیش از ۵۰۰۰ نفر بوده است.

۴۱. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران، قم-اراک، جلد ۴۸، ص ۲۱۳.

۴۲. شیخان، همان، ص ۲۲۲.

که تعطیلی آب‌انبار بازار و حجره‌های اطراف آن و عدم استفاده دائمی از مسجد ابتدای گذر از جمله این موارد هستند. این مسجد، واقع در سوی شرقی گذر، یک بنای شبستانی کوچک است که بر اساس زیلوی موقوفه کتبی‌دار مسجد، به آن مسجد بالا بازار (ت ۴) می‌گفته‌اند و در کنار مجموعه بازار و آب‌انبار، بخش مهمی از بناهای عمومی گذر بازار محسوب می‌شده است (ت ۳). مسجد بالا بازار احتمالاً در نتیجه از بین رفتن یکپارچگی گذر بازار کم‌اثر شده است. علت را می‌بایست در رونق کم گذر و در عین حال فاصله زیاد مسجد تا راسته بازار سرپوشیده دانست. در عوض، مسجد دیگری که نوساز است و ارتباط بیشتری با خیابان دارد، در غرب راسته بازار و مقابل کاروان‌سرای حاج مهدی ساخته شده است.

ت ۳. موقعیت رودخانه نسبت به بافت فیزیکی شهر تاریخی نراق، ترسیم: نگارندگان.

۲.۴. رود- دره

رودخانه نراق در مرز شمالی شهر و در حد فاصل میان محدوده ساخته شده شهری و باغ‌های دامنه کوه آل واقع شده است (ت ۳ و ۵). آب در مسیر این رود- دره به صورت فصلی و به‌ویژه در بهار جریان داشته و در مواقع دیگر سال راه کاروان‌رو می‌شده است و رود- دره از طریق تعدادی معبر شمالی- جنوبی به گذر بازار و محور اصلی شهر مرتبط می‌شده است. گذر شتران در شرق، گذر دنیاران در مقابل بازار، و گذر بند زرد در شمال میدان از جمله این معابر هستند. در امتداد این رودخانه بقایای چند آسیاب آبی هست که از جمله یکی از آن‌ها در انتهای گذر شتران قابل مشاهده است (ت ۶). همچنین در بخش‌های زیادی از زمین‌های دو سوی رودخانه، حصارهای خشتی با پایه‌های سنگچین دیده می‌شود (ت ۷) که مسیر رودخانه را محدود کرده‌اند.

۳.۴. خیابان دوره پهلوی

اگرچه در اثر رخدادهای سده اخیر، راه عبوری از نراق از رونق افتاده و این موضوع شهر را نیز تحت تأثیر قرار داده است، اما تغییر ماهیت استفاده از راه و حضور اتومبیل تحولات دیگری را نیز در شهر ایجاد کرده است. آثار ساخت خیابان، اول بار در عکس هوایی سال ۱۳۵۴ قابل مشاهده است (ت ۸)، در صورتی که بررسی عکس هوایی سال ۱۳۴۵ نشان می‌دهد که گذر بازار و امتداد شرقی و غربی آن بر راه اصلی ارتباط دهنده نراق به کاشان و دلیجان منطبق است (ت ۹). دست‌کم در دهه‌های منتهی به دهه ۱۳۵۰ این راه به راهی اتومبیل‌رو تبدیل شده بود که خودروها در امتداد آن از درون بازار تاریخی هم عبور می‌کردند^۳. با بررسی عکس سال ۱۳۵۴ و با توجه به توپوگرافی شهر، به نظر می‌رسد خیابان که بستر آن با یک تخریب محوری

۴۳. نک: سعید امینیان، گفتگوی شخصی با نگارندگان.

ت ۴ (بالا، راست). یک نمونه از زیلوهای وقفی مسجد بالا بازار، عکس: فاطمه رجبی.
ت ۵ (بالا، چپ). موقعیت بستر رودخانه نسبت به شهر در تصویر هوایی سال ۱۳۹۶.

عکس: ف. رجبی.
ت ۶ (پایین، راست). بقایای آسیاب در محل تلاقی رودخانه و گذر شتران، عکس: ف. رجبی.
ت ۷ (پایین، چپ). حصار سنگچین پیرامون رودخانه، عکس: ف. رجبی.
ت ۸ (صفحه روبه‌رو، راست). تصویر هوایی سال ۱۳۵۴، مأخذ: سازمان نقشه‌برداری ایران.

ت ۹ (چپ، بالا). تصویر هوایی سال ۱۳۴۵، مأخذ: سازمان نقشه‌برداری ایران.
ت ۱۰ (چپ، پایین). موقعیت برج و بارو در بخش شمالی بازار، عکس‌ها: ف. رجبی.

هوایی سال ۱۳۴۵ (ت ۹) که وضعیت شهر را قبل از گسسته شدن توسط خیابان نشان می‌دهد، مجموعه بازار و الگوی معماری بافت تاریخی به‌خوبی مشخص است. احداث خیابان، علاوه بر از بین بردن انسجام کالبدی شهر تاریخی در محدوده نیمه شمالی، سازوکار جدیدی در نظام ارتباطی شهر ایجاد کرده است. این عنصر جدید همچنین گره‌ها و فضاهای باز شهری

در نزدیکی لبه شمالی شهر هموار شده است، در مکان مناسبی ساخته شده است. چرا که کمترین آسیب را به ساختار بازار وارد کرده است. هرچند که ساخت خیابان سبب شد تا بخش‌هایی از منتهی الیه شمالی بازار و از جمله باروی شرقی این بخش شمالی، از بدنه اصلی آن جدا شود (ت ۹). در مورد این بارو، اختلاف سطح قابل توجه آن نسبت به بازار و مجموعه شمس‌السلطنه، که نشان از امتداد بازار به سمت شمال، به‌گونه‌ای متناسب با شیب زمین و توپوگرافی، دارد، قابل توجه است. بنا بر مصاحبه با معمرین شهر که شکل این قسمت از بازار و فضاهای آن را قبل از تخریب و احداث خیابان به یاد داشتند، انتهای شمالی بازار محل نگهداری شترها و حیوانات باربر کاروان‌ها بوده است.^{۴۴} در مقایسه با شواهد معماری باقی‌مانده در مجاور رود-دره که الگوی معماری پلکانی و متناسب با شیب و همچنین منظر کوه ال به دفعات در آن دیده می‌شود و با استناد به موقعیت بارو، نشانه‌هایی از این الگو در انتهای شمالی مجموعه بازار نیز هست.

دو عکس هوایی مربوط به قبل و بعد از احداث خیابان، مبنای بررسی تحولات تاریخی مجموعه بازار هستند. در عکس

جدیدی را تعریف کرده است. مسیر مسطح‌شده برای احداث خیابان که راستایی شرقی- غربی دارد، در منتهی الیه شمالی کاروان‌سرای شمس‌السلطنه واقع شده است. بر اساس عکس سال ۱۳۵۴ (ت ۸) به نظر می‌رسد که در اثر احداث خیابان، بخشی از انتهای شمالی جبهه شمالی مجموعه شمس‌السلطنه و همچنین ارتباط بستر شهری مجموعه بازار با مزارع واقع در شمال شهر از بین رفته است. با وجود این روشن است که موقعیت قرارگیری خیابان حاکی از توجه نسبی به لزوم حفظ تمامیت کالبدی مجموعه بازار بوده است.

۵. بازار تاریخی نراق

بازار نراق اکنون وسیع‌ترین ساختار تاریخی باقی‌مانده در شهر است که در شمال شهر تاریخی و در مجاورت خیابان دوره

پهلوی قرار گرفته است. کل مجموعه بازار، که به شماره ۱۶۴۵ در تاریخ ۲۲ آبان ۱۳۶۲ در فهرست آثار ملی ثبت شده است، شامل راسته‌ای است دربردارنده ۲۰ حجره، بنایی مشتمل بر سه حیاط در شمال و کاروان‌سرای حاج مهدی در جنوب غربی راسته بازار. راسته یادشده در میانه خود چهارسوقی دارد که از طریق فضای گشوده‌ای به خیابان متصل می‌شود. گفته می‌شود که بازار نراق از دو بخش شکل گرفته است: بازار حاج مهدی معروف به آقاسلیمان در سمت غربی و بازار شمس‌السلطنه در شرق.^{۴۵} میان این دو بخش کوچه‌ای است که بازار را به محلات مسکونی و خیابان در شمال متصل می‌کند (ت ۱۱).

حد شمالی بازار دربردارنده جداره جنوبی خیابان است و حد جنوبی آن دربردارنده عناصری از بافت پیرامونی است که به‌طور بی‌واسطه به ساخت بازار متصل هستند. دو حد شرقی و

۴۴. نک: عزیز فروغی، گفتگوی شخصی با نگارندگان.
۴۵. نک: پرونده ثبت بازار تاریخی نراق در فهرست آثار ملی به شماره ۱۶۴۵ و تاریخ ۶۲/۸/۲۲

ت ۱۱. موقعیت بازار شمس‌السلطنه در گذر بازار و مجاورت به خیابان جدید الاحداث در سال ۱۳۹۶، عکس: فاطمه رجیبی.

۴۶. در گنجنامه سنگ مورد نظر محتملاً سنگ قبر دانسته شده است که به نظر می‌رسد نظر صحیحی نیست. زیرا متن شعر آشکارا روشن می‌کند که موضوع کتیبه وصیت بانی در مورد ساخت سرا است.

۴۷. درگه خسرو زمین زمان / ناصرالدین شه سپهر مقام
آنکه اندر کف کفایت او / بندگانرا خدا نهاد زمام
حاجی مهدی که بود اهل کرم / شهره اندر بلاد والا یام
بسوزی بود در مقام رضا / حاتمی بود درگه انعام

رخت چون بر بست از جهان بگفت / بوصیت به زادگان گرام
تا سرایی پیا شود به نراق / که ... سر به چرخ ارزق فام
پس مهبت زادگانش عبدالغفار / با محمد علی نیک انجام
زائر مرقد رسول امین / طائف مشعرند بیت حرام
بود از سعی و همت این دو / این بنای رفیع گشت تمام
سال تاریخ نام او افسر / گفت خان صفا مهیدشنام
۴۸. ناصرالدین امامیان، گزارش ضمیمه پرونده ثبت بازار نراق، ص ۳-۵.

۴۹. نویسنده گزارش موجود در پرونده ثبت که در تاریخ مهرماه ۱۳۶۲ متن را تهیه کرده تاریخ را ←

ت ۱۲. کتیبه سنگی ایوانچه جنوب شرقی کاروان‌سرای حاج مهدی، مأخذ: پرونده ثبت بازار نراق، ص ۲۲.

حیاط و در جلوی بعضی از حجره‌ها ایوانچه‌هایی دیده می‌شود که سیمگل‌اندود و طاق آن‌ها رسمی‌بندی شده است. نمای حیاط ترکیبی از آجر با سطوح پرکار در و پنجره است. ورودی اصلی مجموعه در شمال بنا واقع است و به راسته بازار متصل می‌شود. نمای دوطبقه کاروان‌سرای حاج مهدی از راسته بازار از ترکیب منظم قاب‌های مستطیل و چفدهای تیزه‌دار ایجاد شده است. دری چوبی در میانه این نما وجود دارد. سردر با راهرویی به هشتی مرتبط می‌شود. پیرامون این هشتی حجره‌هایی که درهای آن‌ها منبت‌کاری شده است. این هشتی در اوج خود به طاقی مدور و روزنی هشت‌ضلعی در میانه آن ختم می‌شود. در حد فاصل دو طبقه یک ردیف قطاربندی گچی همراه با نقاشی اجرا شده است (ت ۱۳).^{۵۰}

طبق گزارش سال ۱۳۶۲ مندرج در پرونده ثبت اثر، راسته

غربی عرصه بازار بر اساس شکل فعلی محدوده پیرامون و وجود عناصری همچون میدان در غرب و ورودی خیابان شهید بهشتی در شرق که منشعب از خیابان امام خمینی است و صورت جدید یک معبر تاریخی است، تعیین می‌گردد. باید توجه داشت که بخش‌های وسیعی از گذر یادشده در نتیجه ساخت خیابان تخریب شده است.

۵.۱. مجموعه حاج مهدی

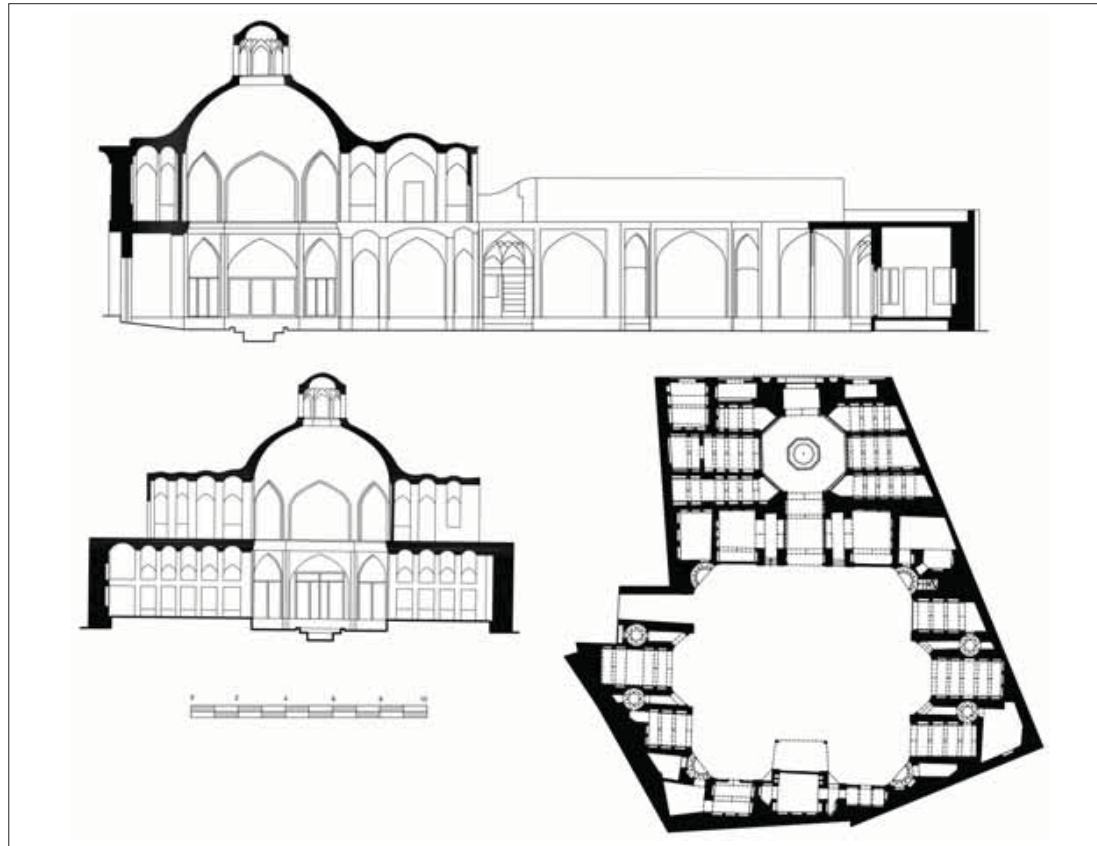
بازمانده اصلی بخش غربی بازار نراق کاروان‌سرای حاج مهدی واقع در منتهی الیه غربی راسته بازار فعلی است. به استناد کتیبه سنگی واقع در ایوانچه کنج جنوب شرقی صحن، که احتمالاً مکان اولیه نصب آن غیر از محل یادشده بوده، این بنا بر اساس وصیت فردی به نام حاج مهدی ساخته شده است. در بالای سنگ بعد از عبارت «هوالباقی»، تاریخ ۱۲۸۲ درج شده است. به همین دلیل به نظر می‌رسد او در سال ۱۲۸۲ چنین وصیتی کرده و یا محتملاً در آن سال از دنیا رخت بر بسته است.^{۴۶} آنچه او خواسته تا ساخته شود، سرایی در نراق است و وصی‌های او که احتمالاً فرزندان او هستند و عبدالغفار و محمدعلی نام داشته‌اند به وصیت او عمل کرده‌اند.^{۴۷} بنا بر سنگ‌نوشته دیگری که تصویری از آن در گزارش ضمیمه پرونده ثبت بازار^{۴۸} موجود است و در آن زمان به طرزی نامناسب بر سردر کاروان‌سرای حاج مهدی نصب بوده، ساخت این بنا به سال ۱۲۹۲ بازمی‌گردد (ت ۱۲).^{۴۹} پس می‌توان حدس زد که بنا در ۱۲۸۲ ق آغاز شده و در ۱۲۹۲ ق پایان یافته است.

پیرامون حیاط کاروان‌سرا، در اضلاع شرقی، غربی، و جنوبی حجره‌های یک طبقه ساخته شده و جبهه شمالی دوطبقه است. در این جبهه و ر بالای آن گنبد و نورگیری هست. شکل نامتعارف اما منظم صحن را می‌توان کشکولی دانست که میانه اضلاع شرقی و غربی به صورت نیم‌شش فرو رفته و میانه ضلع جنوبی به صورت مستطیل پیش آمده است. در همه کنج‌های

که تخریب سقف بازار مقابل کاروان سرا بهانه‌ای برای نوسازی مسجد قدیمی باشد. نکته‌ی حایز اهمیت و روشن این موضوع است که نشانه‌هایی از مسقف بودن این بخش از گذر بازار هنوز هم قابل مشاهده است و دیگر اینکه مسجد نوساز بسیار بلندتر از نمونه‌ی قبلی خود ساخته شده و دید بالاخانه‌ی بخش تاجر سرای کاروان سرای حاج مهدی به سمت کوه ال و مناظر سمت شمال شهر را به کلی از بین برده است.

در گوشه‌ی شمال غربی کاروان سرای حاج مهدی (یا آن طور که در وقف‌نامه نوشته شده است: سرای حاج مهدی^{۵۲}) قطعه

بازار مقابل کاروان سرای حاج مهدی و واقع رد بخش غربی بازار نراق ۱۷ سال پیش و به دلیل تخریب مسجد قدیمی و ساخت مسجد جدید از بین رفته است.^{۵۱} زمان یادشده یعنی سال ۱۳۴۵ همان حدود زمانی تهیه‌ی عکس هوایی از نراق است (ت ۹). با بررسی این عکس دیده می‌شود که مسجد ارتفاعی هم‌تراز یا بلندتر از بام بازار شمس‌السلطنه دارد و به نظر می‌رسد آنچه در پرونده‌ی ثبتی به آن اشاره شده با عکس هوایی سال ۱۳۴۵ انطباق دارد. بر این اساس می‌توان علت عمده‌ی تخریب سقف این بخش از بازار را تخریب مسجد قدیمی دانست؛ هرچند احتمال دارد

→ ۱۲۶۲ خوانده است که با توجه به شکل مشخص عدد «۹» به نظر می‌رسد خوانش او ایراد دارد.
۵۰. نک: حاجی قاسمی، گنج‌نامه، بناهای بازار، بخش دوم، نراق، سرای حاج مهدی، ص ۱۲۴.
۵۱. امامیان، همان، ص ۳.
۵۲. نک: وقف‌نامه‌ی مجموعه‌ی شمس‌السلطنه.

ت ۱۳. پلان و مقاطع طولی و عرضی کاروان سرای حاج مهدی. مأخذ: حاجی قاسمی، گنج‌نامه، ص ۱۲۶.

در اواخر سده سیزدهم قمری، نزدیک است. طبق وقفنامه، وقف‌کنندگان دو نفر بوده‌اند که مجموعه مورد نظر موروثی خود را به نام مرحومه شمس السلطنه وقف کرده‌اند. فرد نخست، امیرزا غلامحسین خان معاون الممالک برادر طلعت خانم و پسر حاجی میرزا محمدخان معاون الممالک است و نفر دوم امیرزا احمدخان، که همسر متوفی است.^{۵۶} او پسر حاج محمد مهدی نراقی است، همو که به نام حاج مهدی هم شناخته می‌شود و وصیت کرده بود تا فرزندان سرایی را بسازند و وقف کنند (ت ۱۲).

در وقفنامه از «دو باب کاروان‌سرای تجارتی و بارانداز و دکاکین راسته بازار نراق» نام برده شده است.^{۵۷} این نشان می‌دهد که علاوه بر دکان‌های راسته موسوم به بازار شمس السلطنه، دو بنای دیگر، که کاروان‌سرا محسوب می‌شوند، در بر شمالی راسته قرار داشته‌اند: نخست، کاروان‌سرای تجارتی که علی القاعده می‌بایست یک تجارتخانه باشد و دیگری، کاروان‌سرای تجارتی دوم یا بنایی، که بنا بر وضعیت موجود، در شرق مجموعه قرار دارد و کوچک‌تر از کاروان‌سرای نخست است. علاوه بر این، در وقفنامه از باراندازی نیز نام برده شده است. بررسی وضع موجود با این شرح هماهنگی دارد. مجموعه واقع در بر شمالی راسته، یک تجارتخانه آراسته دارد که از نظر کیفیت فضا و آراستگی با تجارتخانه سرای حاج مهدی واقع در جبهه شمالی آن قابل رقابت است. در منتهی الیه شرقی مجموعه، حیاط کوچک‌تر و فضاهای دیگری هست که باید کاروان‌سرای دومی باشد که در وقفنامه به آن اشاره شده است. این یکی کاروان‌سرای کوچکی است. بین این دو کاروان‌سرا که از نظر ساختمانی به هم پیوستگی دارند، حیاط بزرگی است که باید باراندازی باشد که در وقفنامه به آن اشاره شده است و هر دو کاروان‌سرا از همین یک بارانداز بهره می‌برده‌اند. این موضوع و پیوستگی ساختمانی بنا نشئت از آن دارد که دو کاروان‌سرا باید بخش‌های یک مجموعه تلقی شوند. نکته قابل توجه این است که حیاط

زمینی وجود دارد که به نظر می‌رسد بخشی از سرای یادشده و یا وابسته به آن بوده است (ت ۱۱). در حال حاضر در این زمین کانون پرورش فکری کودکان بنا شده است؛ اما عکس سال ۱۳۴۵ نشان از بنایی کوچک‌تر دارد با سقفی شیب‌دار که احتمالاً می‌بایست دومین محل استقرار کارخانه برق نراق باشد. مطلعین و معمرین محلی خاطر نشان می‌کنند که نخستین کارخانه برق نراق پس از برجیده شدن از زمینی در نزدیکی میدان، در همسایگی کاروان‌سرای حاج مهدی و در همین قطعه زمین احداث شده است.^{۵۳} این احتمال را داده‌اند که محل یادشده سرای دیگری بوده^{۵۴} که بعدها تخریب شده است. اما ناقص بودن کاروان‌سرا و از جمله فقدان فضاهای جانبی همچون حصار و طویله ممکن است یادآور این نکته باشد که، با از رونق افتادن تجارت، این بخش از سرای یادشده تخریب و بر جای آن کارخانه برق و بعدها کانون پرورش فکری کودکان ساخته شده است. در هر صورت قدیمی‌ترین عکس هوایی نراق (سال ۱۳۴۵) این بخش را به صورت زمینی مسطح با عمارتی خرد و دارای سقف شیب‌دار نشان می‌دهد که بعدها در دهه ۱۳۶۰ تکمیل شده و به کانون تغییر کاربری یافته است.

۵.۲. مجموعه شمس السلطنه

بر اساس وقفنامه باقی‌مانده مرتبط با مجموعه شمس السلطنه، که به تاریخ هفدهم شهر شعبان سنه ۱۳۴۳ ق تهیه شده است، این مجموعه به همراه املاک دیگری برای مرحومه طلعت خانم شمس السلطنه دختر حاجی میرزا محمدخان معاون الممالک وقف شده بود تا منافع آن پس از وضع مخارج لازمه به مصارف مدرسه‌ای برای اطفال رسانده شود.^{۵۵} به نظر می‌رسد مجموعه شامل راسته بازاری باشد که هنوز پابرجا است و همچنین سراهایی واقع در شمال آن، پدر طلعت خانم آن را ساخته است. این نظر از آنجا قوت می‌گیرد که بنا از نظر سبکی به بناهای سده سیزدهم و همچنین سرای حاج مهدی، ساخته شده

۵۳. یوسف طالبی، گفتگوی شخصی

با نگارندگان.

۵۴. همان.

۵۵. نک: وقفنامه مجموعه

شمس السلطنه.

۵۶. همان.

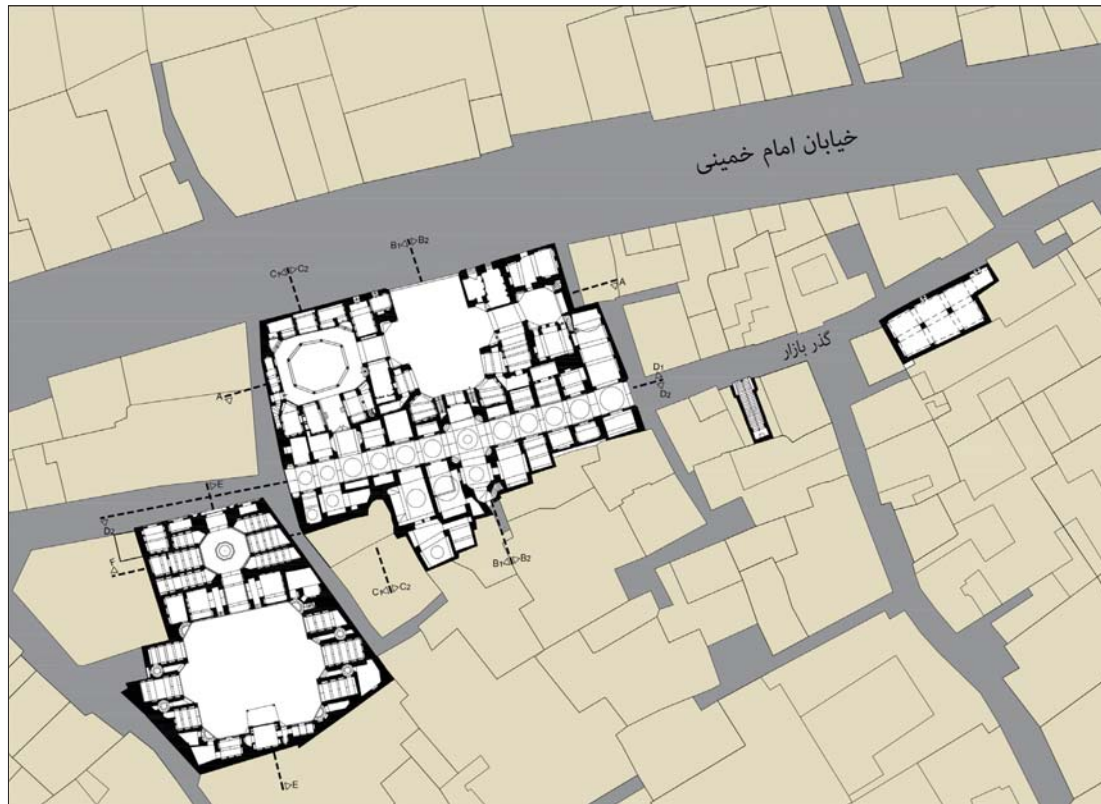
۵۷. همان.

شمس السلطنه، ضلع شمالی که بر خیابان جدید الاحداث مماس بوده تخریب شده و به جای آن یک جلوخان و ورودی گسترده از سمت خیابان به مجموعه ایجاد شده است.

در شرق بارانداز راهرویی سرپوشیده هست که به حیاط هشت و نیم هشت کوچکی منتهی می شود (ت ۱۴) که یکی از دو کاروان سرای مجموعه است. دو حجره در شمال و دو حجره در ضلع جنوبی این حیاط وجود دارد. در حجره های جنوبی پستوهایی احتمالاً برای انبار کالا ساخته شده که اتاق های رو به حیاط است که به نظر برای استراحت تجار یا بخش دیگری برای نگه داری اجناس آنها بوده است. در ضلع شرقی این حیاط

بارانداز مورد نظر نیز همچون حیاط بارانداز سرای حاج مهدی است و شکلی کشکولی دارد. دو کاروان سرای یادشده در اشکوب بالا از نظر معماری نیز با هم پیوستگی دارند و فضای دل پذیری ایجاد می کنند که احتمالاً، همچون نمونه موجود در سرای حاج مهدی، کاربردی اقامتی برای تجار رهگذر داشته اند.

ورودی مجموعه شمس السلطنه در ضلع شمالی چهارسوق بازار واقع است. این ورودی در چوبی بزرگی به حیاط میانی مجموعه است و درحقیقت به بارانداز باز می شده است. بر اساس تصویر هوایی ۱۳۴۵ بارانداز ضلع شمالی نیز داشته و محصور بوده است؛ اما، با عبور خیابان از انتهای شمالی مجموعه

ت ۱۴. پلان طبقه همکف بازار شمس السلطنه و کاروان سرای حاج مهدی، طرح و ترسیم: نگارندگان (با توجه به نبود مدارک و مستندات معماری از آثار مورد بررسی، نگارندگان مقاله پلانها و مقاطع مجموعه بازار را برداشت دقیق و ترسیم کرده اند).

حجره‌ها است که با راهروهایی به هم متصل می‌شوند (ت ۱۷). نکته قابل توجه در این فضاهای ارتباط‌دهنده در طبقه دوم ایوان‌های رو به کوه آل است که، در زوایای مختلف، حضور کوه را در پس‌زمینه دید به شمال میسر می‌کنند. در برخی حجره‌ها پیش‌بخاری‌هایی با تزیینات گچی هست. فضای گشوده‌ای در پس یک طاق‌نما در طبقه دوم مهم‌ترین فضای طبقه و در نیمه غربی آن است و یک نمای گسترده به سمت کوه آل دارد (ت ۱۹). این فضا که یکی از خصوصیات معماری بازار نراق است در فضاهای دیگر از جمله مسکونی هم قابل مشاهده است و نشان‌دهنده اهمیت دید به مناظر طبیعی در معماری نراق است.

۶. پژوهش در نسبت بازار با محیط طبیعی، راه‌های تاریخی و ساخت شهر

اگرچه عرضه الگویی دقیق در مورد هسته‌های اولیه و چگونگی شکل‌گیری و توسعه نراق نیازمند آگاهی دقیق‌تر از پیشینه شهر

کوچک سکویی به عمق ۱/۵ متر دیده می‌شود و حجره‌ای در این ضلع ساخته نشده است. در دو سوی این سکو دو پلکان برای دسترسی به طبقه دوم تعبیه شده است. همچنین در ضلع جنوبی بارانداز و در دو سوی درگاه ورود به چهارسوق و راسته بازار، پلکانی به سمت اشکوب بالا به چشم می‌خورد.^{۵۸} دسترسی از طبقه همکف به اشکوب یادشده از پنج جا میسر است که در بخش‌های مختلف مجموعه پراکنده هستند (ت ۱۴).

در غرب حیاط بارانداز، راهروی سرپوشیده دیگری است که به حیاط کاروان‌سرای بزرگ‌تری منتهی می‌شود که افراد محلی آن را به نام معاون‌الممالک نیز می‌شناسند. اکنون این ورودی با تیغه‌ای آجری مسدود شده است؛ اما در گذشته اجزای این مجموعه به هم مرتبط بوده‌اند و میان فضاهای دو کاروان‌سرا با بارانداز ارتباطی یکپارچه برقرار بوده است (ت ۱۶). حیاط کاروان‌سرای بزرگ‌تر مجموعه شمس‌السلطنه نیز یک هشت‌ضلعی دیگر است که ابعادی بزرگ‌تر از حیاط شرقی دارد. همچنین گرداگرد این حیاط رواقی طاق‌پوش با ستون‌های سنگی با سطح مقطع دایره‌ای قرار دارد. پوشش این رواق ترکیبی از طاق کجاوه و آهنگ با آجرهای رنگی است. ورودی دیگر این کاروان‌سرا در میانه ضلع جنوبی آن و در بر راسته اصلی قرار دارد که از طریق راهرویی سرپوشیده به بازار متصل می‌شود. یک در چوبی در وسط این راهرو فضای درونی کاروان‌سرای بزرگ‌تر را از راسته بازار جدا می‌کند. دو سوی این راهرو دو حجره با ارسی‌های سهدری ارزشمندی وجود دارد. حجره شرقی اکنون انبار کالا است و حجره‌های دیگر همه متروک هستند. این کاروان‌سرا ارسی‌های نفیسی دارد (ت ۱۵) و برخلاف سایر بخش‌های بازار، همه درهای دو لنگه چوبی آن در بنا موجود است. در گوشه جنوب غربی بنا پلکانی برای دسترسی به طبقه دوم دارد. طبقه دوم هر دو کاروان‌سرای مجموعه شمس‌السلطنه فضایی پیوسته است که احتمالاً تاجر سرا و محل اقامت تاجر غیر بومی بوده است. این بخش شامل مجموعه‌ای از

۵۸. امامیان، همان، ص ۳.

ت ۱۵. بازشوهای چوبی کاروان‌سرای معاون‌الممالک، عکس‌ها: فاطمه رجبی.

در محلات و بخش‌های مختلف آن است، شناخت وضعیت متأخر شهر دست‌کم از نظر شکل کلی آن میسر است. اگر از وضعیت پیش‌آمده در دو تا سه دههٔ اخیر و ساخت شهرک فاضل نراقی و درواقع توسعهٔ شهر به کرانه‌های شمالی رودخانه چشم‌پوشی کنیم و آن را به مطالعات آتی واگذاریم، نراق در آخرین وضعیت حیات خود می‌بایست در حد فاصل دهه‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۶۰ ش بازشناسی شود. انتخاب این بازهٔ زمانی از این رو است که در نیمهٔ دههٔ ۱۳۵۰ خیابان به مثابهٔ یک عنصر شهری جدید به نراق افزوده شده است. پیش از خیابان دو محور مهم دیگر نیز

در شکل‌گیری نراق سهمی گسترده داشته‌اند. نخست، رودخانه که در بستری دره‌مانند میان کوهستان‌های واقع در شمال و جنوب شهر است و دوم، راه تاریخی میان کاشان و دلیجان که احتمالاً هستهٔ اولیهٔ نراق در جنوب آن شکل گرفته و بعدها با اهمیت یافتن منزل نراق در این راه، گذر بازار تاریخی در امتداد آن ایجاد شده است. بر این اساس، ساخت تاریخی نراق حاصل تعامل میان محورهای رودخانه و راه تاریخی در محیطی میان دو کوهستان در شمال و جنوب است.

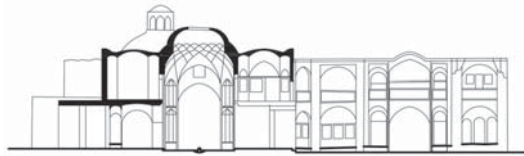
ت ۱۶. پلان طبقهٔ دوم بازار شمس‌السلطنه و کاروان‌سرای حاج مهدی، برداشت و ترسیم: نگارندگان.

ت ۱۷. برش‌های مجموعه بازار شمس‌السلطنه، برداشت و ترسیم: نگارندگان.

و کوهستان جنوبی دارند. در مقیاسی دیگر، باغ‌های مطبق در حاشیه شمالی شهر در تعریف منظر طبیعی شهر و بازار نقشی چشمگیر دارند. در حاشیه جنوبی نیز کوچه‌باغ‌ها و انبوهی از مزارع و باغ‌ها، که در زمین‌های شیب‌دار واقع شده‌اند، بخش مهمی از بافت فیزیکی شهر را ایجاد کرده‌اند. باغ‌های جنوبی از نظر ساختار و تقسیم‌بندی مشابه باغ‌های شمالی هستند؛ اما

۱.۶. بازار و محیط طبیعی شهر تاریخی

توجه به موقعیت جغرافیایی و داشته‌های طبیعی شهر نشان می‌دهد که کوه ال و رشته‌کوه‌های جنوبی از مهم‌ترین عناصر سازنده منظر طبیعی شهر محسوب می‌شوند. به طوری که همه گذرها و کوچه‌های شمالی-جنوبی که عمود بر دو محور اصلی شهر (بازار و خیابان امام خمینی) هستند، رو به کوه ال در شمال

ب. نما و برش شمالی-جنوبی از چهارسوق بازار (Sec B1-B1).

الف. نما و برش شرقی-غربی از کاروان‌سرای شمس‌السلطنه و معاون‌الممالک (Sec A-A).

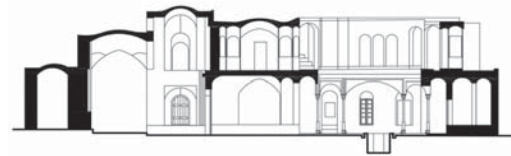
ت. نما و برش شمالی-جنوبی از چهار راسته بازار و سرای معاون‌الممالک (Sec C1-C1).

پ. نما و برش شمالی-جنوبی از چهارسوق بازار (Sec B2-B2).

ج. برش طولی بازار، رو به شمال (Sec D1-D1).

ث. نما و برش شمالی-جنوبی از چهار راسته بازار و سرای معاون‌الممالک (Sec C2-C2).

ج. برش طولی بازار، دید به جنوب (Sec D2-D2).

به دلیل سطح هموارتر زمین‌ها در دامنه جنوبی شهر، فضای متفاوتی نسبت به نمونه‌های حاشیة رودخانه دارند.

عناصر طبیعی پیرامون شهر در دو ساحت بر ساختار بازار تأثیر گذاشته‌اند: نخستین ساحت، راه ارتباطی منطبق بر رودخانه است که به حصار شمالی بازار متصل بوده و به بارانداز شمس‌السلطنه راه داشته است. بنا بر برخی شواهد و روایت‌ها، بستر رودخانه فصلی در مواقعی از سال کارکرد راه دسترسی داشته است.^{۵۹} شکل و محیط باقی‌مانده نیز گویای این موضوع است. دست کم این بستر راه دسترسی به باغ‌های مطبق حاشیة رودخانه بوده است. عکس هوایی ۱۳۵۴ نشان‌دهنده حجم این باغ‌ها و شکل توپوگرافی کرانه‌های رودخانه است (ت ۸) و البته به مداخلات انسانی با منظور بهره‌برداری از اراضی یادشده گواهی می‌دهد. روشن است که این محدوده وسیع نیازمند اتصال مناسب با بازار به مثابه مهم‌ترین بخش شهر بوده است. در عکس هوایی سال ۱۳۴۵ بقایای حصاری که احتمالاً مربوط به بازار و بناهای مرتبط با آن است و رد خطوطی قابل مشاهده است که نشان می‌دهد چگونه بازار با منزلت یک ساخت شهری در سراسیمی کرانه جنوبی رودخانه امتداد یافته است (ت ۸ و ۹ و ۱۰). در این مورد توجه به معابر شمالی- جنوبی اتصال دهنده بازار به بستر رودخانه قابل توجه است (ت ۱۸).

ساحت دوم، مناظر طبیعی و مصنوع پیرامون شهر است که به نظر می‌رسد بر منظر بازار تاریخی تأثیری وسیع داشته‌اند. مناظر طبیعی شمال شهر شامل کوه ال و رودخانه و توپوگرافی میان این دو عنصر طبیعی به‌همراه تغییرات رخ داده در آن‌ها، از جمله شکل باغ‌ها و حصار آن‌ها و جداره‌های رودخانه،

حضور چشمگیر در منظر بالاخانه و تاجر سرای کاروان‌سرای شمس‌السلطنه دارند و بنا بر شکل و الگوی معماری نراق، که در کاروان‌سرای یادشده نیز بازتاب یافته، در طرح بخش‌های مرتبط بازار تأثیر گذاشته‌اند (ت ۱۸ و ۱۹). از سوی دیگر، کوه شمالی و کوهستان و مزارع و باغ‌های جنوبی نقش مهمی در چگونگی شکل‌گیری مهتابی تاجر سرای کاروان‌سرای حاج مهدی دارند (ت ۱۹). علاوه بر این، بخش‌هایی از بازار رو به سمت غرب و گشودگی ناشی از دور شدن کوه‌ها در این سمت دارند. این موضوع بخصوص در اشکوب دوم بنای اصلی واقع در غرب بازار، یعنی کاروان‌سرای حاج مهدی، به‌خوبی مشاهده می‌شود، چنان‌که دید به مناظر غربی بسیار چشمگیر است. در مهتابی کاروان‌سرای حاج مهدی می‌توان یک دید ۳۶۰ درجه به همه عناصر طبیعی شهر، بخصوص کوه ال در شمال و رشته‌کوه‌های غرب و جنوب غربی، داشت.

۲.۶. بازار و راه تاریخی

اگرچه شناخت هسته‌های اولیه شکل‌گیری نراق نیازمند کاوش‌های باستان‌شناختی است، اما شکل بافت فیزیکی شهر، پیش از مداخلات دهه‌های اخیر، ممکن است روشن‌کننده برخی خطوط و واقعیات باشد و درعین حال، پیش‌نیازی برای گمانه‌زنی‌ها و کاوش‌ها نیز محسوب شود. بررسی عکس هوایی سال ۱۳۴۵ نشان می‌دهد که محدوده شهر از بافت فیزیکی همگنی تشکیل نشده است؛ بلکه یک هسته ریزدانه به‌گونه‌ای در میانه غربی تا منتهی الیه غربی شهر قرار گرفته که بافت درشت‌دانه‌ای به شکل U و در راستای شرقی- غربی، هسته

۵۹. محمد اشرفی، گفتگوی شخصی با نگارندگان.

ت ۱۸. برش شمالی- جنوبی از بازار و گذر پلکانی دنیاران به سمت رودخانه، برداشت و ترسیم: نگارندگان.

۶۰. نک: پرونده ثبت مسجد امام حسن در فهرست آثار ملی به شماره ۳۵۳۴ و تاریخ ۱۳۷۹/۱۱/۲۶.
 ۶۱ محل گمانه‌ها بدین شرح است: دو گمانه در خانه قاسمی (در سرداب‌های آن)، یک گمانه در خانه احمدی، یک گمانه در خانه یوسفی، سه گمانه در شبستان غربی و در شرق حوض ورودی کاروانسرای حاج مهدی و دو گمانه در مسجد امام حسن (نک: قاسم فضلی، گمانه‌زنی در شهر نراق).

ت ۱۹ (راست). بالاخانه و تاجر سرای معاون الممالک و دید به کوه ال، عکس: فاطمه رجبی.
 ت ۲۰ (چپ). تأثیرپذیری منظر بازار تاریخی از منظر طبیعی رود- دره شمالی در سال ۱۳۹۶، عکس: ف. رجبی.

اهالی پوسونچه نام دارد، مکان قدیمی غسل‌خانه نراق قرار دارد. شاید به همین دلیل، سوی غربی شهر رشد بیشتری فراتر از مسجد امام حسن نداشته است؛ اما بررسی عکس هوایی در جنوب غربی مسجد محدوده‌های شیب‌دار و تراسه‌داری را نشان می‌دهد که به کشتزار اختصاص یافته‌اند. این زمین‌های شیب‌دار نیز می‌توانند دلیلی برای این موضوع دانسته شوند که چرا شهر از هسته اولیه خود در پیرامون مسجد امام حسن فقط به سوی شرق توسعه یافته و به سمت غرب گسترشی نداشته است (ت ۲۱). درحقیقت هسته اولیه محدوده نسبتاً مسطحی در دامنه شیب‌دار کوه زرد و بلند و کوه دره سیاه در جنوب شرقی شهر است و تراسه‌های واقع در جنوب غربی مسجد امام حسن نشان‌دهنده دوری هسته اولیه از زمین‌های شیب‌داری است که سیلاب‌های فصلی برآمده از جنوبی‌ترین قسمت کوه دره سیاه را از میان هسته روستایی اولیه عبور می‌داده است (ت ۱). بر این اساس، نراق بر سطحی مسطح‌تر از اراضی پیرامون مستقر شده است که از جنوب با مجموعه‌ای از اراضی به دامنه کوه دره سیاه محدود می‌شود و از سوی شمالی به لبه تراسه بزرگ و کشیده‌ای با سوی شرقی- غربی تحدید می‌شود که کم‌یابیش به موازات

پیشین را در بر گرفته است (ت ۹ و ۲۲). به نظر می‌رسد کانون هسته یادشده، میدانچه مجاور مسجد امام حسن^(۷) یا محله پایین است که بنا بر پرونده ثبت سابقه صفوی دارد^{۶۰} و شش محور به آن ختم می‌شود. این تفسیر وضعیت بافت موجود با بررسی محدود باستان‌شناسی صورت‌گرفته در سال ۱۳۸۸ همخوانی دارد. در سال یادشده ۹ گمانه در قسمت‌های مختلف بافت تاریخی شهر حفر گردیده است. طبق گزارش قاسم فضلی از کل گمانه‌ها^{۶۱} تنها ۳ گمانه دارای بقایای انسانی بوده است و تنها گمانه دارای آثار پایدار با محدوده مسجد امام حسن ارتباط دارد و شامل سفال‌های لعاب‌دار سده ششم تا نهم قمری، قطعات آجر شکسته، و یک ساختار پی سنگی می‌شود و نشان می‌دهد که دست‌کم از سده ششم در این محدوده ساخت‌وسازهایی صورت گرفته است^{۶۲}. عکس هوایی نشان می‌دهد که مسجد محله پایین و محدوده‌های مجاور آن در منتهی الیه غربی شهر و دو امامزاده سلیمان و یحیی که سابقه تاریخی‌شان به ترتیب به دوره صفوی و سده هفتم قمری بازمی‌گردد، می‌توانند نشان‌دهنده وجود گورستان قدیمی باشند. در محوری که از مسجد امام حسن^(۷) به سمت کوچه‌باغ‌های غربی می‌رود و بنا به گفته

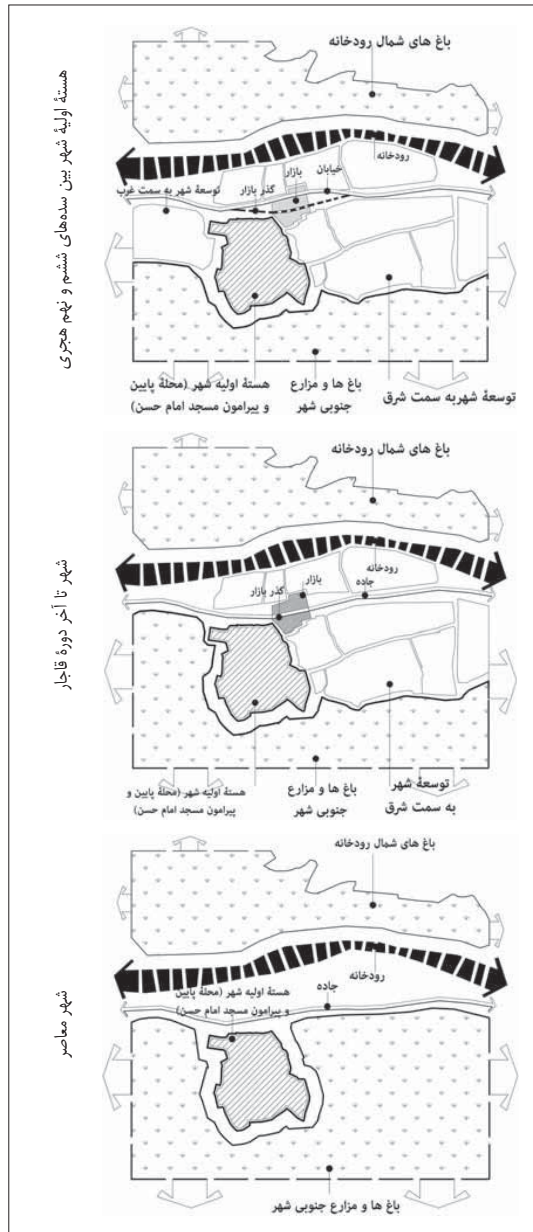

رودخانه امتداد یافته است. قرارگیری بر روی این تراسه بلند خطر سیل‌گیری شهر از سوی ارتفاعات گسترده سوی شمالی رودخانه را به حداقل می‌رساند.

در اینجا توجه به دو نکته واجد اهمیت است: نخست، اینکه کشتزارها در اراضی شیب‌دار شرق و غرب و جنوب هسته اولیه واقع شده‌اند تا آبیاری با سهولت بیشتری میسر شود. همین بافت مزارع و باغ‌ها به‌مرور به بافت شهری تبدیل و با گسترش به سوی شرق، احتمالاً موجب شکل‌گیری محله بالا شده‌اند. در عین حال، نیاز به اراضی بیشتر باعث شده است تا اراضی سوی شمال رودخانه نیز به زراعت و باغبانی اختصاص یابند؛ موضوعی که، تا زمان تهیه طرح جامع و صدور مجوز ساخت در آن بخش، همواره مد نظر بوده است. نکته دوم، اینکه محل راه قدیمی در لبه تراسه مذکور ساخته شده است تا بتوان آن را از خطر آب‌گرفتگی در امان داشت. در محدوده بافت فیزیکی، قابل مشاهده در عکس هوایی سال ۱۳۴۵ (ت ۹)، این راه اندکی به سوی جنوب منحرف شده و این‌گونه گذر بازار را شکل داده است. به احتمال بسیار زیاد این محدوده نسبت به هسته اولیه شهر، که پیش‌تر گفته شده، متأخرتر است. به نظر می‌رسد انحراف راه به سمت جنوب و تبدیل آن به گذر بازار محدودهای مناسب برای ساخت بازار شهر فراهم کرده است، بازاری که علاوه بر راه تاریخی با بستر رودخانه به مثابه یک محور ارتباطی موقت نیز مرتبط بوده است. موضوع بااهمیت و قابل توجه ساخت خیابان جدید در دهه ۱۳۵۰ در همین محدوده و در فاصله میان گذر بازار و لبه تراسه بادشده است. با وجود آسیب‌های ناشی از ساخت خیابان، این محور در محدوده نزدیک بازار اندکی به سوی شمال منحرف شده است تا باعث تخریب بخش‌های مرکزی بازار نشود (ت ۸) و مشاهده می‌شود که در آخرین تغییرات نیز بازار با هر سه محور ارتباطی تاریخی، طبیعی، و مدرن در ارتباط بوده است.

۶۲. نک: فاسم فضلی، همان، ص ۴۰-۵۵.

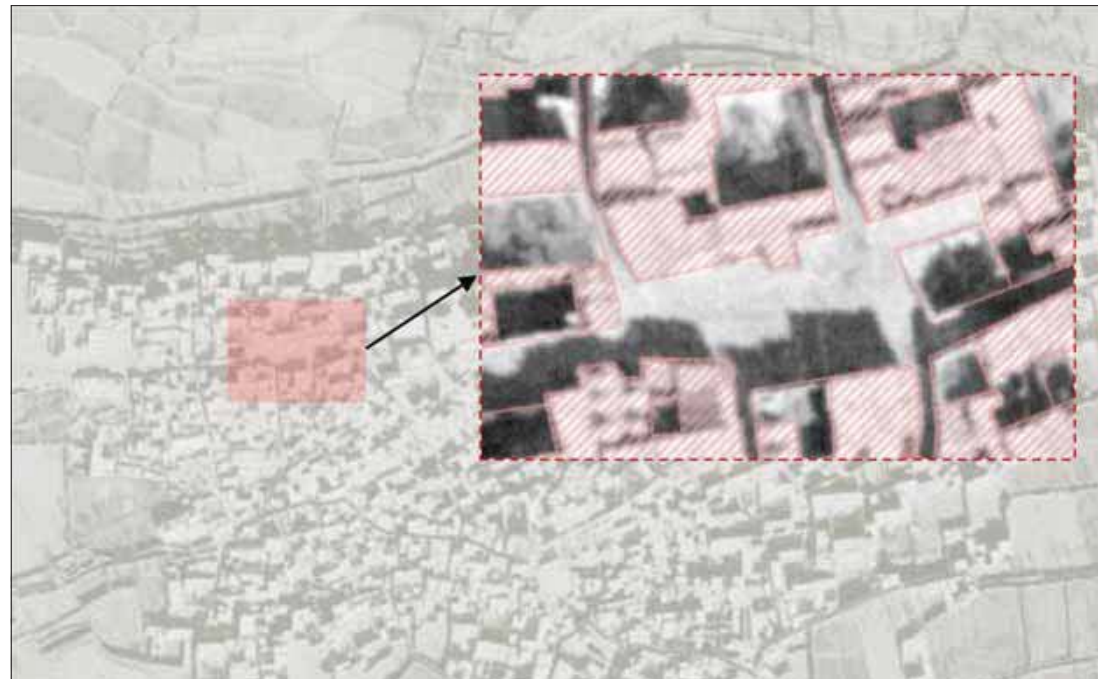
ت ۲۱. سیر تحول و شکل‌گیری شهر در سه دوره تاریخی، طرح و ترسیم: نگارندگان.

۳.۶. بازار و شهر تاریخی

و سپس با عبور از گذر بازار و گذر نائب به سمت محله بالا برده می‌شده است. این مسیر در ادامه با عبور از مقابل مسجد جامع و از طریق گذر محله پایین به سمت جایگاه نخل ادامه می‌یافته است. در گذشته که بازار اعتبار اولیه خود را داشته، نخل حتماً باید از راسته بازار عبور داده می‌شده و بازاریان به پای نخل نذر می‌کردند^{۶۴}. امروزه مسیر حرکت نخل از درون بازار نیست و به جای آن از میدان و خیابان موازی راسته بازار است. بر این اساس، با توجه به اهمیت این مراسم و نقش بازار در مسیر آن، می‌توان به نقش شهری و اجتماعی بازار تا پیش از احداث خیابان پی برد. اما علاوه بر کارکرد یادشده، بازار از نظر کالبدی نیز نقش شهری مشخصی داشته است. مهم‌ترین آن را می‌توان در شکل کالبدی مجموعه شمس‌السلطنه و نحوه ترکیب آن با بافت شهری واقع در جنوب بازار و اراضی شیب‌دار واقع در شمال آن مشاهده کرد، جایی

انتهای غربی گذر بازار به یک فضای باز می‌رسد که در گذشته، به دلیل وجود اداره پست و ژاندارمری در دو سوی انتهای این گذر، به «درب اداره» موسوم بوده است.^{۶۳} این فضای باز در گذشته ابعاد کوچک‌تری داشته است. شکل این میدان در تصویر هوایی سال ۱۳۴۵ مشخص است (ت ۹) و اهمیت آن در ساختار ارتباطی شهر به این دلیل است که به چند گذر و محور ارتباطی مهم منتهی می‌شود: گذر بازار، گذر عصارخانه، و گذری نیمه‌سرپوشیده به سمت رودخانه در جانب شمالی آن که بند زرد نام دارد. اهمیت دیگر این محدوده در نظام اجتماعی و رسوم دینی و آیینی شهر است. تا قبل از احداث خیابان، گذر بازار مهم‌ترین محور در مراسم‌های عزاداری بوده است. نخل از مرکز محله پایین، از طریق گذر عصارخانه، به میدانچه مرکز شهر (میدان امام خمینی امروز) (ت ۲۲) منتقل شده

۶۳ سونات رضانی، گفتگوی شخصی با نگارندگان.
۶۴ مرادی، گفتگوی شخصی با نگارندگان.

ت ۲۲. شکل فضای باز غرب گذر بازار (درب اداره قدیم) در سال ۱۳۴۵، طرح: نگارندگان، روی عکس هوایی ۱۳۴۵؛ مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور.

که بازار از طریق تغییر در نوع ساخت و طرح با توپوگرافی و شیب زمین منتهی به رودخانه ترکیب شده است (ت ۱۸). این موضوع از طریق گفتگو و مصاحبه با مطلعین و معمرین محلی پیگیری شد. بر اساس گفته اهالی، انتهای شمالی حیاط میانی کاروان‌سرای شمس‌السلطنه (بارانداز) یک در چوبی بوده است، محل تقریبی این در را وسط خیابان کنونی دانسته‌اند^۵. بعد از عبور از در، شیب از طریق پله‌ها و مسیرهای شیب‌دار، به تدریج به سمت باروی بازار و محل نگهداری شترها در نزدیکی رودخانه ادامه می‌یافته است.

۷. نتیجه

در این مقاله به مطالعه مهم‌ترین خصوصیات بازار تاریخی نراق و برای شناخت دقیق موضوع، به تهیه اسناد دقیق و مستندسازی آن نیز پرداخته شده است. نتایج این تحقیق ضمن روشن کردن الگوی کلی شکل‌گیری و توسعه نراق، نشان داد که بازار در جایی خارج از هسته اولیه شهر قرار دارد. این موضوع آشکار می‌کند که نراق احتمالاً پس از شکل‌گیری هسته نخستین شهری، اهمیت تجاری خود را به دست آورده است. بازار بر جای مانده شهر در امتداد و در محدوده میانی گذری طولانی‌تر قرار دارد که نامش گذر بازار است. این گذر بخشی از راه تاریخی کاشان به دلیجان است که دست‌کم در محدوده شهر نراق بر جانب جنوب رود- دره و بر روی بلندی یک تراسه طبیعی شکل گرفته است. این شکل‌گیری علاوه بر اینکه ایمنی راه را در برابر سیلاب‌های این بخش از مسیر بالا می‌برد و پیمودن آن را به دلیل شیبی ملایم میسر می‌کند، سبب محفوظ ماندن بازار، به مثابه مرکز تاریخی شهر، نیز می‌شود. در عین حال این تمهید ارتباط بازار با خود رود- دره را نیز، که یک رودخانه فصلی است و در بسیاری از مواقع سال از آن، به منزله مسیری برای دسترسی به بازار بهره گرفته می‌شده است، فراهم می‌کند. بر این اساس بازار در جایی شکل گرفته است که به طور بی‌واسطه با راه تاریخی در ارتباط باشد و هم از کوتاه‌ترین طریق بتوان از درون رود- دره به

آن دسترسی داشت. این تمهید به بهترین نحو میسر شده است؛ زیرا دنباله خدماتی بازار، از طریق برخی فضاهای مرتبط واقع در منتهی الیه شمالی بارانداز مجموعه شمس‌السلطنه با طی کردن شیب ناشی از فاصله میان تراسه واقع در بر جنوبی رود- دره و بستر آن، بازار را به مسیر رود- دره متصل می‌کند. از این بخش‌ها امروز اثر چندانی باقی نمانده است؛ زیرا خیابان جدید، که در دهه ۱۳۵۰ ساخته شده، این بخش‌ها را تخریب کرده است. این خیابان که در بیشتر طول خود بر راه تاریخی منطبق یا مماس است، در محدوده بازار نراق از راه تاریخی فاصله گرفته و از شمال بازار گذشته است. در اثر این رخداد حیاط بارانداز که جبهه شمالی‌اش تخریب شده به جلوخانی برای ورود به بازار از سمت خیابان تبدیل شده است. امتداد این جلوخان یا بارانداز قدیمی به چهارسوق اصلی بازار متصل می‌شود که به خوبی حفظ شده است و در دو سوی شرقی و غربی حیاط یادشده دو کاروان‌سرای بزرگ‌تر و کوچک‌تر مجموعه شمس‌السلطنه قرار گرفته‌اند. در جبهه جنوبی این دو کاروان‌سرا راسته بازار شمس‌السلطنه واقع شده است. هم مجموعه یادشده و هم کاروان‌سرای حاج مهدی در غرب مجموعه شمس‌السلطنه وقفی هستند و هر دو باید از ساخته‌های نیمه دوم سده سیزدهم محسوب شوند. سه کاروان‌سرای بازار اگرچه از نظر ساخت و سبک به هم شباهت دارند، اما سه الگوی متفاوت دارند و سه اندازه کاروان‌سرای شهری را معرفی می‌کنند.

در حال حاضر همه بناهای وابسته به بازار، به جز راسته بازار، متروک هستند و این روند بر سرعت فرسایش آن می‌افزاید. علاوه بر آسیب‌های کالبدی، نبودن بازار در چرخه فعالیت شهر، سبب انزوای بیش از پیش آن شده است. بنا بر این مرمت ساختار کالبدی بازار و احیای آن از راه بازگشت فعالیت‌های اقتصادی، با رویکرد گردشگری و مرتبط با میراث بومی و صنایع دستی نراق، می‌تواند، علاوه بر بازگشت تدریجی مرکزیت تجاری بازار در شهر، فرسایش کالبدی آن را نیز از طریق حفاظت و مرمت کنترل کند.

منابع و مأخذ

- اشرفی، محمد. *گفتگوی شخصی با نگارندگان، نراق*: کاروان‌سرای شمس‌السلطنه، شهریور ۱۳۹۷.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. *مرآة البلدان*، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷.
- اعظام قدسی، حسن. *خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صدساله*، ج ۱، تهران: چاپخانه حیدری، ۱۳۴۲.
- امامیان، ناصرالدین. *گزارش ضمیمه پرونده ثبت بازار نراق*، ۱۳۶۲.
- امینیان، سعید. *گفتگوی شخصی با نگارندگان، نراق*: خانه احمدخان امینیان، آبان ۱۳۹۷.
- پاپلی یزدی، حسین. *فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور*، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷.
- پرونده ثبت امامزاده شاه یحیی در فهرست آثار ملی ایران به شماره ۳۵۳۰ و تاریخ ۲۸ اسفند ۱۳۷۹.
- پرونده ثبت بقعه شاه سلیمان در فهرست آثار ملی ایران به شماره ۳۵۳۶ و تاریخ ۲۸ اسفند ۱۳۷۹.
- پرونده ثبت مجموعه بازار نراق در فهرست آثار ملی ایران به شماره ۱۶۴۵ و تاریخ ۲۲ آبان ۱۳۶۲.
- پرونده ثبت مسجد امام حسن در فهرست آثار ملی ایران به شماره ۳۵۳۴ و تاریخ ۲۶ بهمن ۱۳۷۹.
- توسلی، محمود. *ساخت شهر در اقلیم گرم و خشک، تهران: پیام*، ۱۳۹۱.
- جوادی، غلامرضا. *دلیجان در آینه تاریخ*، مشهد: شرکت به‌نشر، ۱۳۷۷.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز و همکاران. *گنج‌نامه: بناهای بازار، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور*، ۱۳۷۸.
- حبیب‌آبادی، محمدعلی. *مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار*، اصفهان: انتشارات انجمن کتابخانه‌های اصفهان، ۱۳۳۷.
- خسروی، محمدرضا. *نراق در آینه تاریخ*، تهران: مؤسسه فرهنگی آفرینه، ۱۳۷۵.
- رضانی، سونات. *گفتگوی شخصی با نگارندگان، نراق*: میدانچه نخل، آذر ۱۳۹۶.
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، *فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران، قم- اراک*، ج ۴۸، انتشارات سازمان جغرافیایی
- نیروهای مسلح، ۱۳۷۴.
- سازمان نقشه‌برداری ایران. *نقشه‌ها و تصاویر هوایی*.
- سلطان محمد، سیف‌الدوله. *سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه*، به تصحیح و تحشیه علی‌اکبر خدایرست، تهران: نشر نی، ۱۳۶۴.
- سیاح، محمدعلی بن محمدرضا. *خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت*، به تصحیح سیف‌الله گلکار، تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۶.
- سیرو، ماکسیم. *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان*، ترجمه مهدی مشایخی، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۵۳.
- شیخان، احمد و همکار. *فرهنگ جغرافیایی ایران*، جلد نخست، استان مرکزی، انتشارات دایره جغرافیایی ستاد ارتش، ۱۳۲۸.
- شیروانی، زین‌العابدین بن اسکندر. *بستان السیاحه*، تهران: نسخه خطی (کتابخانه سنایی).
- صفری، حسین. *تاریخ و فرهنگ دلیجان*. تهران: نشر بلخ، ۱۳۴۲.
- طالبی، یوسف. *گفتگوی شخصی با نگارندگان*، ۱۳۹۶.
- عظیمی نراقی، علی. *تاریخ نراق*، تهران: جامعه‌نگر، ۱۳۸۶.
- فروغی، عزیز. *گفتگوی شخصی با نگارندگان، نراق*: خانه ملا ابوالحسن‌خان، آبان ۱۳۹۷.
- فضلی، قاسم. *گمانه‌زنی در شهر نراق* (گزارش منتشرنشده). اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان مرکزی، ۱۳۸۹.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن. *تاریخ قم*، ترجمه حسن بن علی بن حسن عبدالملک قمی. تصحیح و تحشیه سیدجلال‌الدین تهرانی، تهران: انتشارات توس، ۱۳۶۱.
- کسروی، احمد. *تاریخ مشروطه ایران*. ج ۲. تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۶.
- _____ . *تاریخ مشروطه ایران*، ج ۲، تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۰.
- کلانتر ضرابی، حسین. *تاریخ کاشان*، به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸.
- گرکانی دشته، شاهین. *ساماندهی محور تاریخی بازار تاریخی نراق در جهت پویاسازی شهر با تأکید بر مرمت و احیای کاروان‌سرای حاج مهدی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۹۳.
- مجبایی، سیدمهدی. *طرح راهبردی بافت تاریخی نراق*، شهرداری نراق، ۱۳۸۳-۱۳۸۴.

- مرادی، محمود. «سرمایه‌های اجتماعی در حفاظت شهری شهر تاریخی نراق»، در *مجله مطالعات معماری ایران*. ش ۱۱ (بهار و تابستان ۱۳۹۶)، ص ۲۰۷-۲۱۰.
- _____. *گفتگوی شخصی با نگارندگان*، نراق: باغ شخصی ایشان، ۱۳۹۷.
- مهندسین مشاور آمود. *طرح جامع ویژه نراق*، تهران: وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۵-۹۲.
- مهندسین مشاور هفت شهر آریا، *طرح جامع نراق*، تهران: وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۷۸.
- نراقی، حسن. *تاریخ اجتماعی کاشان*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- وزارت راه و شهرسازی (سفارش‌دهنده). *طراحی شهری خیابان امام خمینی شهر نراق*، شامل محدوده بازار تاریخی نراق، مصوب ۱۳۹۷.